

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

Self-Help Group (SHG) For Economical Development

Dr.Madhukar Pandharinath Aghav

Associate Professor, NSSR's Arts, Commerce College Parli Vaijnath.

ABSTRACT:

India has a wide variety of cultural practices, customs, historical origins, etc. As a consequence, the government finds it challenging to address socioeconomic issues on its own. Therefore, bringing individuals together who are facing comparable problems could be a significant economic breakthrough for India. Many people think that social, female, and rural empowerment are all fueled by self-help organizations. According to the most current data, about one fourth of Indians live in rural poverty. One third of the labor population in India is made up of women. They have found it challenging to access and use the resources that could help them better their living circumstances, though, due to societal constraints.

KEYWORDS: SHG, Self-Help Group, Economics.

INTRODUCTION:

SHG is an important part of economical development. These organizations are essential in fostering the informal networks of the poor, supporting their independence in self-financing their necessities and encouraging thriftiness. But the poor are still having trouble with money. They still struggle to make ends meet. It is essential to continue using caution when microfinancing in this circumstance. Self-help groups have become one of the most important strategies for organizing services.

During the drafting process, the Indian government put together a number of measures to broaden women's responsibilities and enhance their surroundings. Self-Help Groups (SHGs) are becoming a more crucial instrument for encouraging women to take initiative and change their situations. Self-help groups are effective because those who are facing challenges are probably the best at overcoming them. The nation's self-help organizations are focused on building awareness, fostering the development of skills, gaining access to credit from financial institutions for microbusiness initiatives, and organizing credit for financially disadvantaged women.

SMALL HELP GROUPS' PURPOSE:

- Income from social gatherings. SHGs operate situational businesses in Maharashtra including canteens, food supply for various traditional events, and yatra.
- Create and preserve funds among the group Members of the group with loans.
- Talking about fundamental challenges, working together to find solutions through group conversations and exchanges, and coming up with a coordinated approach.
- SHGs provides loans to the group members.

Rules for the Group :

Members of a self-help group can be women, men, or mixed men and women. This figure is 20 or fewer. Members of the group have determination. These deposits are collected in order to provide loan benefits to members of the beneficiary group. The loan must be returned in installments by the self-help group member. Groups for Savings, Savings Group Members such rules are bind to members.

A cooperative is a structure built on the premise of equal rights for all groups. In practice or aim, a self-help group should adhere to the rules .

There is no requirement for self-help groups to be registered or approved anywhere. According to the NABARD circular, the group's account in the bank can be opened only with the resolution of the members of the self-help organization. SHG is an important institution in the non-Government but assistating to the Government.

Self-help groups are a type of socioeconomic movement. This structure is also known as a self-help group because this method has been created to help people understand one another. The group is given a name, such as A savings group is a group of people who meet together to save money for a set amount of time. This NABARD's microfinance program which is very popular in root level. Since 1998, funds have been allocated in the Union Budget to allow self-help organizations to get bank loans.

The establishment of a self-help group is free. This service is offered without charge.

An SHG is a small group of women who meet on a regular basis to make monetary donations. SHGs, which are emerging as key microfinance systems, serve as venues for women's solidarity, bringing them together on issues such as health, nutrition, gender parity, and gender justice.

Records like the accumulated Expenditure Sheet, Membership book (passbook), ledger, attendance book, and report book are necessary for managing savings groups. (minute book). Application for a savings group loan Loan Application Account Cancellation.

Conclusion:

Self Help Groups are actively working together in India, particularly in rural areas, and this is an important endeavor to build household businesses and boost Small Scale Industries. SHG has a number of advantages. Because of the emergence of women's self-help groups, more women are becoming self-employed. Women's daring and efficiency in the sector are growing. Women are gaining access to venture funding. Women are learning about transactions in the nationalized banking sector.

Micro, Small, underprivileged groups of individuals create self-help groups. (SHGs). Members of a SHG deal with comparable problems. They help one another out in getting their problems solved. SHGs urge their members to start small savings accounts. The savings are kept at the bank. This is the fund that goes by the SHG's name. The SHG lends a little amount of money to its members out of its common fund. In Rural India, various SHG's are benefiting people with providing various facilities and amenities.

References:

- Loksatta (2014, March 8).. Retrieved March 20, 2023, from <https://www.loksatta.com/chaturang/strenth-of-unity-395666/>
- G. Sreeramulu , 2016 Empowerment of Women Through Self Help Groups , Publisher:Kalpaz Publications
- Sinha, P. (2013) Self help group: An overview. Patna: Janaki Prakashan.
- Reporter, S. (2023) Indore: Widow joins Self Help Groups, brings positive change in life, Free Press Journal. Free Press Journal. Available at: <https://www.freepressjournal.in/indore/indore-widow-joins-self-help-groups-brings-positive-change-in-life> (Accessed: March 19, 2023).
- Lalitha, N. and Nagarajan, B.S. (2014) Self help groups in rural development. New Delhi: Wisdom Press.
- NewIndianXpress (2023) Turning over a new leaf, tribal women from odisha's Sundargarh become self-reliant, The New Indian Express. The New Indian Express. Available at: <https://www.newindianexpress.com/good-news/2023/mar/18/turning-over-a-new-leaf-tribal-women-from-odishas-sundargarh-become-self-reliant-2557210.html> (Accessed: March 20, 2023).

INTERNATIONAL JOURNAL OF CURRENT SCIENCE (IJCS PUB)

IJCS PUBLICATION (IJCS PUB.ORG) An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

Ref No : IJCS PUB/Vol 13/ Issue 1 /139

To,
Dr.Manik Chavan

Subject: Publication of paper at International Journal of Current Science.

Dear Author,

With Greetings we are informing you that your paper has been successfully published in the International Journal of Current Science - IJCS PUB (ISSN: 2250-1770). Thank you very much for your patience and cooperation during the submission of paper to final publication Process. It gives me immense pleasure to send the certificate of publication in our Journal. Following are the details regarding the published paper.

About IJCS PUB: Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact Factor 8.17 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool) , Multidisciplinary, Monthly, Indexing in all major database & Metadata, Citation Generator, Digital Object Identifier(DOI)

Registration ID : IJCS P_214718

Paper ID : IJCS P23A1139

Title of Paper : JAGTIKARANATAR BHARTATIL KRUSHI CHETRAT JHALELA
BADAL

Impact Factor : 8.17 (Calculate by Google Scholar) | License by Creative Common 3.0

Publication Date: 2023-02-02 05:00:54

DOI

Published in : Volume 13 | Issue 1 | February 2023

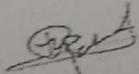
Page No : 130-135

Published URL : http://www.ijcs pub.org/viewfull.php?&p_id=IJCS P23A1139

Authors : Dr.Manik Chavan

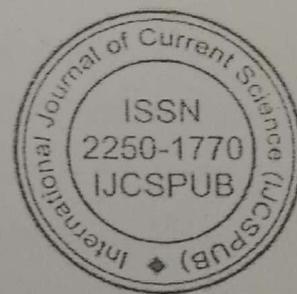
Notification :

Thank you very much for publishing your article in IJCS PUB.

Editor In Chief

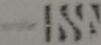
International Journal of Current Science - IJCS PUB

(ISSN: 2250-1770)

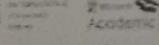

Indexing

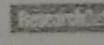
CiteSeer^x

SSN

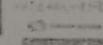
docstoc

Google

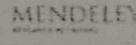
Scribd

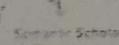
publons

publons

publons

Scopus

An International Scholarly, Open Access, Multi-disciplinary, Monthly, Indexing in all Major Database & Metadata, Citation Generator

Manage By: IJ PUBLICATION Website: www.ijcs pub.org | Email ID: editor@ijcs pub.org

IJCSPUB PUBLICATION (IJCSPUB.ORG)

INTERNATIONAL JOURNAL OF CURRENT SCIENCE (IJCSPUB)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

जागतिकीकरणानंतर भारतातील कृषी क्षेत्रात झालेला बदल

प्रा.डॉ. चव्हाण माणिक हरिभाऊ

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

नवगण कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

परळी वैजनाथ, जि.बीड

प्रस्तावना :-

भारताने 1991 मध्ये गॅट कराराला अनुसरून तत्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव यांनीमुक्त आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केला. तेव्हापासून भारतात जागतिकीकरणाच्या नव्या पर्वाला सुरुवात झाली. अन्य विकसनशील देशासह भारत स्थापनेपासून गॅट आणि जागतिक व्यापार संघटनेचा सभासद देश आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रीयेचा भारतातील शेती सह अन्य क्षेत्रात आमुलाग्र असे परिवर्तन घडून येईल या अपेक्षेने भारताने हे सभासदत्व स्वीकारले होते.

जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया असून त्यात वस्तू, सेवा, ज्ञान, विचार इत्यादींचा प्रसार जागतिक स्तरावर केला जातो. देशादेशांमध्ये वाढीस लागलेला व्यापार वस्तू आणि सेवांना सहज उपलब्ध होणारी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील बाजारपेठ आणि त्यातून जास्तीत जास्त होणारा नफा हे जागतिकीकरण या संकल्पनेतून दिसून येते. जागतिकीकरण ही आर्थिक बाबींशी निगडित असणारी संकल्पना आहे असा अनेकांचा चूकीचा समज आहे. जागतिकीकरण सामाजिक, सांस्कृतिक, विज्ञान, तंत्रज्ञान, पर्यावरण, ऐतिहासिक, भौगोलिक, राजकीय, आर्थिक इत्यादी आंतरसंबंध असणाऱ्या पैलूंशी निगडित आहे. 1991 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था मोठ्या संकटात सापडली होती. भारताची अर्थव्यवस्था बंदिस्त असल्यामुळे हे संकट ओढवले असल्याचे जागतिक बँकेचे आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांचे मत होते. या संकटातून बाहेर पडण्यासाठी भारताला जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संस्थानी दिलेला संरचनात्मक सुधारणा कार्यक्रम स्विकारावा लागला. त्यानुसार भारताने अर्थव्यवस्थेतील बहूतेक सर्व क्षेत्रावरील नियंत्रण षिथिल करून ती खाजगी क्षेत्राशी खुली केली. जागतिकीकरणात सर्व जगाची एकच किंवा सामाईक अशी आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्था निर्माण होत आहे. तत्वतः या नव्या जागतिक व्यवस्थेत सर्व राष्ट्रांचा समान सहभाग अपेक्षित आहे. परंतू प्रत्यक्षात मात्र सर्वांचा समान सहभाग आढळत नाही. इंग्लंड, फ्रांस,

अमेरिका, जपान, जर्मनी, कॅनडा, इटली व रषिया या आठ विकसित राष्ट्रांचे जागतिकीकरणात प्रभूत्व वा वर्चस्व निर्माण झालेले दिसून येते.

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या :-

1) अँझी हेवुड :-

अँझी हेवुड यांनी म्हटले आहे की, जागतिकीकरण म्हणजे अशा आंतरसंबंधाच्या व्याभिन्न जाळ्याचा उदय की ज्यामध्ये अतिदूरवर घेतले जाणारे निर्णय, घडणाऱ्या घटना यांनी आपले आयुष्य आकारत असते. भौगोलिक अंतराचे महत्त्व कमी होत जाते आणि स्थानिक राष्ट्रीय व जागतिक पातळीवर नेहमी संवाद होत असतो.

2) जागतिक बँक :-

"जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तूच्या समावेषांसह सर्व वस्तूवरील आयात नियंत्रण हळूहळू रद्द करणे, आयात जकातीचे दर कमी करणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाचे खाजगीकरण करणे होय."²

3) कॉक्स आणि कॉटन :-

जागतिक भांडवलशाहीमधून निर्माण झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था यांचा प्रभाव असणारी आंतरराष्ट्रीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्राची भूमिका मर्यादित करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय."³

4) स्मिथ :-

आंतरराष्ट्रीय आणि सर्वांसाठी स्वातंत्र्य या मूल्यांचा समावेश असणारी आणि मूक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळून देणारी सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे."⁴

जागतिकीकरणानंतर भारतीय कृषिक्षेत्रात झालेला बदल:-

विसाव्या शतकाच्या शेवटी जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. 1985 नंतर भारतात खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि उदारीकरण या प्रक्रियेला वेग आला. भारतामध्ये 1991 च्या नविन आर्थिक धोरणाचा मुख्य उद्देश हा उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारून खाजगीकरणाला प्रोत्साहन देण्याचे व त्याच्या माध्यमातून जागतिकीकरण घडवून आणणे हा होता. भारतात 1991 मध्ये प्रतिकूल व्यवहार रोषामुळे पेचप्रसंग झाला होता. आयातीसाठी आवश्यक असणाऱ्या परकीय चलनाचा मोठा साठा हा अतिषय कमी पिल्लक राहिलेला होता. त्यामुळे आर्थिक धोरणाचा पुरस्कार केला. वस्तूच्या निर्यातीच्या प्रमाणात वाढ व्हावी यासाठी 1991 मध्ये रुप्याचे अवमूल्यन केले. विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक वाढावी यासाठी विदेशी गुंतवणूकीबाबत अतिषय उधार धोरण स्विकारण्यात आले. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला वेग

देण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदलांचा मुख्य उद्देश हा भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्पर्धाक्षमता वाढवणे हा होता. भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्पर्धाक्षमता वाढावी यासाठी खाजगी क्षेत्रावर असणारे अनावश्यक निर्बंध कमी करण्यात आले. या जागतिकीकरणाने भारतीय कृषी क्षेत्रात कोणता बदल झाला हे खालीलप्रमाणे आपल्याला सांगता येईल.

1) कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूकीत घट:-

जागतिकीकरण आणि आर्थिक सुधारणा कालावधीत कृषी क्षेत्राकडे पुरेसे लक्ष देण्यात आले नाही. उदयग सेवा क्षेत्राकडे अधिक केंद्रीकरण करण्याचा परिणाम म्हणजे कृषीक्षेत्राकडे झालेले दुर्लक्ष होय. जागतिकीकरणाचा प्रतिकूल परिणाम कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूकीवर झालेला दिसून येतो. अन्नधान्य उत्पादनात भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. जागतिकीकरणाचा स्विकार करण्यापूर्वी 1980 ते 1990 या दहा वर्षांच्या कालावधीत कृषी क्षेत्राचा वार्षिक वृद्धीदर 3.1 टक्के इतका होता. परंतु जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यानंतर कृषी क्षेत्राच्या वार्षिक वृद्धीदरात घट घडून आली. कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूकीत दिवसेंदिवस होत असलेली घट शेतकऱ्यांना पुरेसा प्रमाणात होणाऱ्या संस्थात्मक वित्त पुरवठ्याचा अभाव, कर्जबाजारीपणा, पुरेसा जलसिंचन सुविधांचा अभाव कृषी आदानांचा अकार्यक्षमपणे केला जाणारा वापर यामुळे कृषी क्षेत्राचा वृद्धीदर कमी राहतो.

कृषीक्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूक.

1993-94 च्या किंमतीवर आधारित ⁵.

वर्ष	कृषी क्षेत्रातील गुंतवणूक (कोटी रूपये)		कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूकीचे प्रमाण %	जी.डी.पी. पैकी कृषी क्षेत्रात करण्यात येणाऱ्या गुंतवणूकीचे प्रमाण %
	एकूण -	सार्वजनिक		
1990-91	14836	4395	29.6	1.92
1995-96	15690	4849	30.9	1.57
1996-97	16176	4668	28.9	1.51
1997-98	15942	3979	25	1.43
1998-99	14895	3870	26	1.26
1999-2000	17304	4221	24	1.37
2000-2001	38735	7155	17.7	1.9
2001-2002	47045	8746	18.5	2.2
2002-2003	46823	7962	18.6	2.1
2003-2004	45132	9376	17	1.9
2004-2005	48576	10267	20	1.9
2005-2006	54539	13219	24.2	1.9

वरील सर्व संख्यात्मक विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की, जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीनंतर कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूकीचे प्रमाण जी.डी.पी. च्या तुलनेत कमी कमी होत चाललेले दिसून येते.

2) लागवड क्षेत्रात घट :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतीखालील जमीनीचे क्षेत्र म्हणजेच लागवडी खालील क्षेत्र घटण्याचा धोका वाढला आहे. जागतिकीकरणात देशाची निर्यात वाढविण्यावर भर दिला जात आहे. त्यानुसार विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण करणारा कायदा भारतात 2005 मध्ये संमत केला व 10 फेब्रुवारी 2006 रोजी देशभर सर्वत्र लागू केला.⁶ सुरुवातीला या क्षेत्राच्या निर्मितीसाठी पडीक जमीनीचा वापर करणे अभिप्रेत होते. तथापी पुढे मात्र मोठमोठ्या उद्योगपतींनी पैशाच्या बळावर गरीब शेतकऱ्यांच्या लागवडीखालील सूपीक जमीन अल्प मोबदल्यात गिळकृत करणे सुरु केले. परिणामी लागवडीखालील क्षेत्र घटू लागले आहे. शिवाय गरीब शेतकरी भूमिहीन बनले अनेक लोक विस्थापित झाले. यातून अनेक राज्यात विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या विरोधात असंतोष उदभवला आंदोलने सुरु झाली. काही आंदोलनांना हिंसक वळण लागले परिणामी शेती क्षेत्रात अर्धातता निर्माण झाली.

3) अन्नधान्य उत्पादनाच्या वृद्धीत घट :-

1990-91 पासून भारताच्या कृषीक्षेत्रात अपेक्षेप्रमाणे गुंतवणूक झाली नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उद्योग आणि सेवा क्षेत्राच्या तुलनेत कृषी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झाले. 1980-81 ते 1990-91 या जागतिकीकरणाच्या पुर्वकाळ आणि 1990-91 ते 2000-2001 या जागतिकीकरणाचा काळ या कालखंडातील अन्नधान्याच्या अभावी त्यात तफावत निर्माण झालेली दिसून येते. 1980-81 मध्ये भारतात एकूण अन्नधान्य उत्पादन 129.6 दशलक्ष टन होते. तर 1990-91 मध्ये अन्नधान्य उत्पादन 176.4 दशलक्ष टन होते. याचा अर्थ 1980-81 ते 1990-91 या दशकात एकूण अन्नधान्य उत्पादनात 1.36 पट वाढ झाली. तर 2000-01 साली अन्नधान्य उत्पादन 196.8 दशलक्ष टन झाले. 1990-91 ते 2000-01 या दशकात देशातील एकूण अन्नधान्य उत्पादनात 1.1 पट वाढ झाली. तर 2006-07 साली अन्नधान्य उत्पादन 209.2 दशलक्ष टन झाले. तर 2000-01 ते 2006-07 या कालखंडात अन्नधान्याच्या उत्पादनात 1.06 पटीने वाढ झाली आहे.⁷ यावरून असे लक्षात येते की देशाच्या अन्नधान्य उत्पादनात वाढ होत आहे. पसू ही वाढ घटत्या दराने होत असलेली दिसून येते याचाच अर्थ जागतिकीकरणाचा अन्नधान्याच्या उत्पादन वाढीवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.

4) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी:-

जगातील वाढती लोकसंख्या व त्यानुसार अन्नधान्यांची वाढती मागणी लक्षात घेऊन नवनवीन संकरीत बीयाणांचा शोध लावण्यात येत आहे. या बीयाणांचा उत्पादनाचे हक्क जी बहुराष्ट्रीय कंपनी घेईल त्याच कंपनीकडून शेतकऱ्यांना बियाणे खरेदी करावे लागतील हे बियाणे साठवणे, विकणे व पुन्हा वापरणे याचा अधिकार शेतकऱ्यांना न राहता बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना राहिल. यात कंपनीला रॉयल्टी देऊन शेतकऱ्यांना बियाणे विकत घ्यावे लागेल. भारतीय राज्यघटनेनुसार बियाणांच्या वापराचा साठविण्याचा व पुनर्वापराचा अधिकार शेतकऱ्यांना आहे. तसेच भारत सरकार शेतकऱ्यांना अल्पदरात बियाणे उपलब्ध करून देते. आता जागतिक व्यापार संघटनेच्या धोरणानुसार हा पुरवठा बंद करावा लागणार आहे. या बियाणांचे पॅटेंट मान्य करणे म्हणजे शेतकऱ्यांना घटनात्मक हक्क हिरावून घेऊन शेती उध्वस्त करणे होय.⁸

5) कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत वाढ:-

जागतिकीकरणामुळे कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. नॅशनल सॅम्पल सर्वेच्या पाहणीत असे आढळून आले आहे की 1973-74 मध्ये भारतात कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारांची संख्या 3.98 दशलक्ष होती. ती 1993-94 मध्ये 7.49 दशलक्ष झाली तर 1999-2000 मध्ये 9.15 दशलक्ष झाली. यावरून 1990 मध्ये नंतर कृषी क्षेत्रातील बेरोजगारीत वाढ झाल्याचे दिसून येते. यावरून असे दिसून येते की जागतिकीकरणानंतर कृषी क्षेत्रातील रोजगार वाढीचा दर कमी झाला आहे.

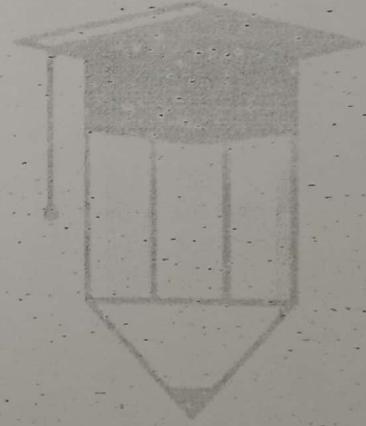
निष्कर्ष :-

अशाप्रकारे जागतिकीकरणामुळे कृषी क्षेत्रात विकासदर मंद आणि चढ उताराचा राहिला आहे. जागतिकीकरणामुळे देशातील उद्योग आणि सेवा क्षेत्राकडे सार्वजनिक गुंतवणूकीचे केंद्रीकरण झाले त्यामुळे साहजिकच कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूकीचे प्रमाण घटले. त्याचा प्रतिकूल परिणाम कृषी क्षेत्रातील उत्पादनाच्या वृद्धी दरावर होत आहे. कृषी क्षेत्राच्या घटत्या विकासदरामुळे कृषी क्षेत्रातील रोजगाराची स्थिती दयनीय झाली आहे. कृषी क्षेत्रातील रोजगार वृद्धीदर शुन्य होऊन तो नकारात्मक झाला आहे.

जागतिकीकरण भारतीय शेतीला वरदान ठरेल जागतिकीकरणामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होईल आणि देशाच्या एकूण निर्यातीमधील कृषी व कृषीसंबंधित क्षेत्राचा वाटा वाढेल अशी अपेक्षा होती पण ती फोल ठरली आहे.

संदर्भ सूची :-

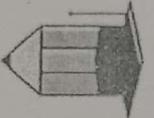
- 1) Marathivishwakosh.org
- 2) Hi-Tech Research Analysis, Aug 2011 To Jan 2012 Page 253.
- 3) Mr. M. Wikipedia.org
- 4) संपादक वले वासुदेव जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव पृष्ठ 62-63.
- 5) आर्थिक सर्वेक्षण 2006-07.
- 6) चंद्रकांत खंडागळे, जागतिकीकरण आणि समाज.
- 7) Hi-Tech Research Analysis Feb 2011-July 2011 Page 166.
- 8) Grip The Standard Research Journal Oct.2012.
- 9) वसुधा पुरोहित, कृषी अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिषर्स, औरंगाबाद, पृष्ठ क्र.586.

Certificate of Publication

IJCS PUBLICATION (IJCS.PUB.ORG)

INTERNATIONAL JOURNAL OF CURRENT SCIENCE

ISSN: 2250-1770 | IJCS PUBLICATION

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

The Board of

International Journal of Current Science

Is hereby awarding this certificate to

Dr. Manik Chavan

In recognition of the publication of the paper entitled

JAGTIKARANATAR BHARTATIL KRUSHI CHETRAT JHALELA BADAL

Published in IJCS PUB (www.ijcs.pub.org) & 8.17 Impact Factor by Google Scholar

Volume 15 Issue 1 February 2025, Date of Publication: 02-February-2025

PAPER ID : IJCSPP23A1139
Registration ID : 214718

EDITOR IN CHIEF

Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 8.17 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool), Multidisciplinary, Monthly Journal

INTERNATIONAL JOURNAL OF CURRENT SCIENCE | IJCS PUB

An International Scholarly, Open Access, Multi-disciplinary, Indexed Journal

Website: www.ijcs.pub.org | Email: editor@ijcs.pub.org | ESTD: 2011

Manage By: IJCPUBLICATION Website: www.ijcs.pub.org | Email ID: editor@ijcs.pub.org

IJCS PUB | ISSN: 2250 - 1770 | IJCS PUB.ORG

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

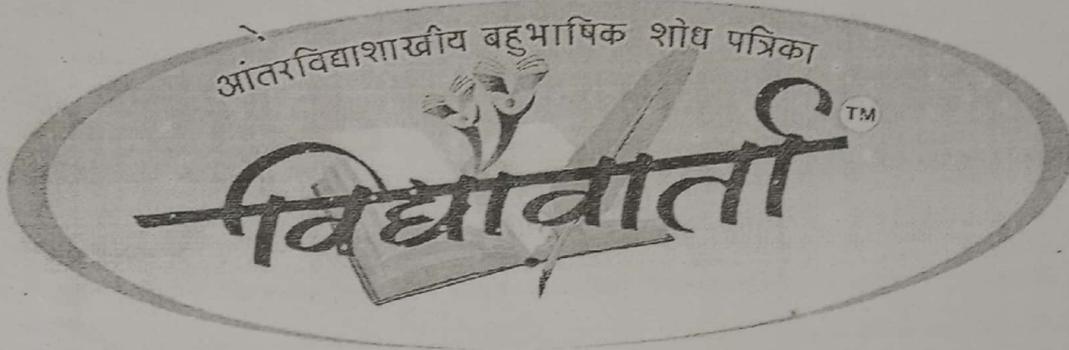
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

April To June 2023
Issue-46, Vol-01

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2023
Issue 46, Vol-01

Date of Publication
01 April 2023

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना थूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

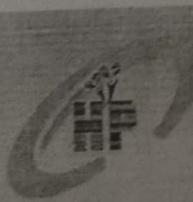
-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशास्त्रीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 13) मराठी कथांमधील लिंगभाव आणि स्त्रीपुरुष सहजीवनविषयक दृष्टिकोन
प्रा. उत्रती संजय चौधरी फैजपूर, जि.जळगाव ||68
- 14) चंद्रपुर जिल्ह्यातील शेती व्यवसायाचा चिकित्सक अभ्यास
प्रा. डॉ. राजेश चिमनकर ता.जि. चंद्रपुर. (म.रा.) ||82
- 15) महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात कृषी आधारित उद्योगाची भूमिका
प्रा. डॉ. चव्हाण माणिक हरिभाऊ, परळी वैजनाथ जिल्हा बीड. ||85
- 16) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार
श्री. डी. बी. हाके -डॉ. व्ही. एन. हिस्सल, उमरगा जिल्हा उस्मानाबाद. ||88
- 17) 'मरणकळा'तील गोपाळांची लोकसंस्कृती
डॉ. संजय किशनराव हापगुडे, वजिराबाद, नांदेड. (महाराष्ट्र) ||93
- 18) आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे निरोगी जीवनशैलीसाठी आरोग्य आणि तंदुरुस्तीचा अभ्यास
प्रा.डॉ.बळीराम हणमंतराव इंगळे, उमरी ||95
- 19) भारतातील महिला सक्षमीकरणाची वास्तव व गरज एक अभ्यास
डॉ. दर्शना साहेबराव कानवटे-प्रा. डॉ. दयानंद उजळंबे ||99
- 20) भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर आर्थिक आक्रमण:-बनावट चलन
डॉ. एन.झेड. पाटील, नवलनगर, ता.जि. धुळे ||103
- 21) पंजाबमधील दहशतवाद: पुन्हा उचल घेण्याचा धोका!
डॉ. देवेंद्र विसपुते, धुळे ||110
- 22) मानवी मनाच्या दृढ आरोग्यासाठी विपश्यनेची आवश्यकता
त्रिभुवन सिध्दार्थ दादाभाऊ-ततप्रा. डॉ. बी. एन. कुज्हाडे, औरंगाबाद ||114
- 23) भूकंपाची कारणे, परिणाम व उपाययोजना-सज्जतेबाबतची भूमिका
डॉ.सतीश उत्तमराव पाटील, पिंपळनेर, ता. साक्री, जि. धुळे ||117
- 24) पुराणों में वर्णित प्रशासन के कुछ महत्वपूर्ण पद
डॉ. बिन्दु भसीन, बीकानेर ||123

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात कृषी आधारित उद्योगाची भूमिका

प्रा. डॉ. चव्हाण माणिक हरिभाऊ
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
परळी वैजनाथ जिल्हा बोंड.

*****

प्रस्तावना :-

भारतासारख्या विकसनशील देशात ग्रामीण विकासाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले दिसून येते. भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मोठा पगडा आहे. ग्रामीण भागात निरक्षरता, दारिद्र्य, बेकारी यांचे प्रमाण जास्त आहे त्यामुळे ग्रामीण विकासाला आर्थिक विकास मानले जाते. देशातील ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणण्याची प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास होय. ग्रामीण विकास हा एक कृती कार्यक्रम आहे. त्याच बरोबर ग्रामीण समुदाय आणि त्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करणारे एक सामाजिक शास्त्र आहे. इतर सामाजिक शास्त्राची व्याप्ती सामाजिक जीवनाच्या विशिष्ट पैलू पुरती मर्यादित आहे. तर ग्रामीण विकास या सामाजिक शास्त्राची व्याप्ती अतिशय व्यापक स्वरूपाची आहे. ग्रामीण जीवनाच्या सामाजिक राजकीय आर्थिक पैलूंचा अभ्यास या विषया मध्ये केला जातो.

भारतीय सामाजिक जीवनात ग्रामीण जीवनाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. भारतात जवळपास ६२७००० एवढी खेडी आहेत. म्हणूनच भारत खेड्यांचा देश आहे असे म्हटले जाते. एकूण लोकसंख्येपैकी ७० टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. खेडी आकारमानाने लहान-मोठी आहेत. काही खेडी शहरापासून लांब डोंगरदर्यांमध्ये वसलेले आहेत. देशाच्या भौगोलिक भिन्नतेनुसार वाळवंटी भागात हिमालयाच्या

पर्वत रांगामध्ये, सागरी किनारी भागात विखुरलेली आहेत. त्यांचा इतर भागाशी संपर्क देखील होऊ शकत नाही. अशा सर्वच खेड्यांचे सामाजिक जीवन अतिशय कष्टमय स्वरूपाचे आहे. ग्रामीण जनतेला किमान प्राथमिक गरजांची सोय करून देणे किमान पिण्याचे पाणी, शिक्षण, आरोग्य, पुरेसा निवारण, आहारातील मूलभूत घटक इत्यादी दैनंदिन जीवनावश्यक गोष्टी उपलब्ध होतील या दृष्टीने प्रयत्न करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

ग्रामीण विकासाच्या व्याख्या -

कार्ल टेलर :- ग्रामीण विकास ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये ग्रामीण लोक आपली आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती सुधारावी यासाठी एक प्रक्रियेत सहभागी होतात आणि त्यामुळे ते आपल्या राष्ट्रीय विकासाच्या कार्यक्रमात काम करणारे प्रभावशाली समूह बनतात.

२) जागतिक बँक :- ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण समूहातील विशेषतः ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी निश्चित केलेली राजनीती होय.

३) जेम्स एच. कॉप :- ग्रामीण विकास ही सामूहिक प्रयत्नाची अशी प्रक्रिया आहे की जिच्याद्वारे नागरी यंत्रणांबाहेर राहणाऱ्या लोकांच्या कल्याणात आणि आत्मसाक्षात्कारात सुधारणा करण्याचे ध्येय बाळगले जाते. ४

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती आहे. अशा या शेतीवर आधारित अनेक उद्योग महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात पाहावयास मिळत असून हे उद्योग ग्रामीण भागातील विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. कृषीवर आधारित उद्योग म्हणजे शेती व जंगलावर आधारित खादय पदार्थ, कृषी सामग्रीच्या उत्पादनाशी संबंधित उद्योग होय. ज्या उद्योगात कृषी मालावर प्रक्रिया करून तो माल उपभोग योग्य व विक्री योग्य बनविला जातो त्यास कृषी उत्पादन किंवा कृषी उद्योग असे म्हटले जाते. ज्या उद्योगात कच्चा माल म्हणून शेत मालाचा उपयोग केला जातो असे सर्व उद्योग कृषी क्षेत्राशी संबंधित आहेत. त्याच प्रमाणे शेतीसाठी लागणार्या आवश्यक सेवांचा समावेश कृषी उद्योगात होतो.

कृषीवर आधारित उद्योग म्हणजे असे उद्योग की जे शेतामध्ये कच्चा माल म्हणून उपयोग करतात त्याच बरोबर शेतीला आवश्यक असणारी उपकरणे व साधने पुरवितात. कृषी आधारित उद्योग शेतीशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संबंधित असतात. कृषी उद्योग असा उद्योग आहे ज्यात कच्चा माल म्हणून जमिनीवरील किंवा झाडांवरील पिके आणि पशु धनाचा उपयोग केला जातो. कृषी आधारित सर्व प्रक्रिया उद्योगांचा यात समावेश होतो.

कृषी आधारित उद्योगांची मुख्य लक्षणे—

- १) कृषी आधारित उद्योगात प्रामुख्याने शेती, जंगले व मत्स्य व्यवसाय याचा समावेश होतो.
- २) कृषी उद्योगात शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव दिसून येतो.
- ३) निकृष्ट रहाणीमान, अज्ञान व दारिद्र्य यांचा प्रभाव कृषी उद्योगा मध्ये आढळून येतो.
- ४) कृषी आधारित उद्योग ग्रामीण औद्योगिक संस्कृती निर्माण करतात.
- ५) कृषी उद्योग सहकारी तत्वावर उभारता येतात.
- ६) कमी भांडवलात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती करता येते.
- ७) भांडवलाची कमतरता, आर्थिक सुधारणेचा अभाव, राजकीय वातावरणाचा नकारात्मक परिणाम, आपसातील मतभेद, श्रम परिवर्तनाचा अभाव कृषी उद्योगात दिसून येतो.

कृषी आधारित उद्योगात कृषी उत्पादन प्रक्रिया उद्योग, कृषी कच्चा माल प्रक्रिया उद्योग, कृषी सेवा केंद्र इत्यादीचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील काही महत्त्वपूर्ण कृषी आधारित उद्योग

१. साखर उद्योग :-

साखर उद्योग हा महाराष्ट्रातील कृषी आधारित असा प्रमुख उद्योग आहे. ग्रामीण भागातील सुमारे अडीच कोटी लोक जीवन प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष साखर उद्योगावर अवलंबून आहे. साखरेतून महाराष्ट्राला सुमारे २२०० कोटी रुपये महसूल प्राप्त होतो. एका साखर कारखान्यामुळे ऊस लागवडीपासून साखर बाजारपेठेत पोहोचे पर्यंत सर्व प्रकारच्या प्रक्रिया मध्ये पाच हजार

लोकांना थेट रोजगार उपलब्ध होतो. या आकडेवारीवरून महाराष्ट्रातील साखर उद्योगाचे स्थान लक्षात येते. राज्यात एकूण २०२ नोंदणीकृत साखर कारखाने असून त्यामधून वर्षाला सुमारे १२००० कोटींची उत्पादनात होते.

साखरेच्या उत्पादनात दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असून २००७ साली सुमारे ८५० लाख टन एवढे साखरेचे विक्रमी उत्पादन झाले. महाराष्ट्रातील साखर कारखान्यांना ६० वर्षांची परंपरा आहे महाराष्ट्रातील साखर उद्योग ग्रामीण भागात विस्तारत गेल्याने ग्रामीण भागातील जीवनमान उंचावले आहे. उत्पन्नाचा स्तर उंचावला हे साखर कारखान्यांचे योगदान विसरता येणार नाही. साखर उद्योगाने महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाचा चेहरा मोहराच बदलून टाकला. एवढे मोठे योगदान अन्य कोणत्याही उद्योगाने दिले नाही.

महाराष्ट्रातील साखर उद्योगाची प्रगती ५

वर्ष	सहकारी क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकूण
1950-51	1	12	13
1960-61	20	12	32
1970-71	49	11	60
1980-81	71	11	82
1990-91	92	9	101
2000-01	122	13	135
2004-05	83	39	102
2009-10	142	35	177

वरील तक्त्या वरून असे दिसून येते की महाराष्ट्रातील साखर उद्योगाची प्रगती संख्यात्मक दृष्टीने झाल्याची दिसून येत आहे. १९५०-५१ मध्ये सहकारी क्षेत्रात केवळ एक कारखाना होता. त्यात वाढ होऊन २००९-१० मध्ये १४२ एवढी लक्षणीय वाढ झाली तर खाजगी क्षेत्रात देखील १२ वरून ३५ एवढी वाढ झाली असल्याचे दिसते. एकंदरीत स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्राच्या साखर उद्योगाची प्रगती मोठ्या प्रमाणावर झाल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रात गेल्या ५० वर्षांत ऊसा खालील क्षेत्रात ३.८० लाख हेक्टर वरून ७.३६ हेक्टर पर्यंत वाढ झाली. तर एकूण ऊस उत्पादन पाच पटीने म्हणजेच

१०६.६५ लाख मेट्रीक टनावरून ५६५.५१ लाख मेट्रीक टनांपर्यंत वाढ झाली. त्याच बरोबर सरासरी प्रति हेक्टरी एकूण गाळप केलेल्या ऊसाचे प्रमाण, साखर उत्पादन आणि सरासरी उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. यावरून राज्यामधील साखर उद्योगाचा झालेला विस्तार आपल्या लक्षात येतो.

२) पशू पालन व दुग्ध व्यवसाय: -

पशू पालन व दुग्ध व्यवसाय हा एक कृषी आधारित महत्त्वाचा उद्योग आहे. अन्न फायबर आणि श्रम यासारखी सामग्री प्राप्त करण्यासाठी कृषी क्षेत्र पाळीव प्राण्यांचा समूह पशू धन म्हणून ओळखला जातो. पशु धन सामान्यतः उपजीविकेसाठी किंवा नफ्यासाठी वाढवले जाते. पशू पालन हा आधुनिक शेतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशू पालनाला महत्त्वाचे स्थान दिल्याचे दिसून येते. गाय, शेळ्या, मेंढ्य, कोंवड्य म्हैस या प्राण्यांचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. इ.स. २००७-२००८ मधील कृषी क्षेत्राच्या स्थूल राज्य उत्पादनात या क्षेत्राचा सुमारे २४: हिस्सा होता. राज्यात दर चौ.कि.मी. मागे पशु धनाची घनता १२० होती. २००७ पशु गणनेनुसार शेतीपुरक उद्योगांमध्ये दुग्ध व्यवसाय हा प्रमुख व्यवसाय मानला जातो. महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांनी दुग्ध व्यवसाय हा शेतीपुरक व्यवसाय म्हणून स्विकारल्यामुळे वर्ष भर उत्पादन व रोजगाराचे साधन निर्माण झाले आहे. राज्यातील सुमारे ६५ टक्के शेतकरी शेती बरोबर दुग्ध व्यवसाय करत असलेले दिसून येतात. महानंदा, गोकुळ, वारणा इत्यादी अनेक दुग्ध व संबंधित उत्पादनाचे मोठे प्रकल्प महाराष्ट्रात कार्यरत आहेत. उत्पादन, प्रक्रिया, वाहतूक यामधून लाखो लोकांना रोजगार मिळाला आहे. पशू धन व कुक्कुटपालन यातून २००६-२००७ मधील कृषी क्षेत्राच्या स्थूल राज्य उत्पादनात पशु धनाचा हिस्सा सुमारे २१ टक्के होता. ६ २००९-१० मध्ये राज्यात ७४ दुग्ध प्रक्रिया प्रकल्प व शासकीय आणि सहकारी मिळून २१९ शीतकरण केंद्रे कार्यरत होती. त्यांची प्रतिदिन क्षमता अनुक्रमे १०.५ लाख लिटर व २२.५ लाख लिटर होती. याच वर्षा मध्ये राज्यात शासकीय व सहकारी दुग्ध संस्था मिळून ३३९ मेट्रीक टन दूध

भुकटी १८९ मेट्रीक टन पांढरे लोणी, ५२५ मेट्रीक टन तूप ही दूध उपउत्पादने निर्माण केली होती. ७

३) रेशीम उद्योग -

रेशीम शेती उद्योग हा कृषीवर आधारित व रोजगाराची प्रचंड क्षमता असलेला ग्रामीण भागाचा कायापालट करणारा शेतीला पूरक असा व्यवसाय आहे. महाराष्ट्राची भौगोलिक परिस्थिती व हवामान रेशीम शेती उद्योगासाठी अनुकूल असून उत्पादनाची शाश्वती व धोक्यापासून हमी असणारा तसेच सध्याच्या परिस्थितीत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी महत्त्वाचा उद्योग आहे. पावसाची अनियमितता निसर्गाचा लहरीपणा, वेळेत उपलब्ध होऊ न शकणारा मजूर वर्ग, बेभरवशाची बाजारपेठ आणि कच्च्या मालाची अनिश्चितता या सर्व बाबीमुळे शेतीच्या उत्पादनावर जेवढा खर्च होतो तेवढे उत्पन्नही मिळत नाही. पर्यायाने फक्त शेतीवर अवलंबून राहणे शेतकऱ्यांस दुरापास्त झालेले आहे. त्यामुळे सदरील बाबींचा सर्वकष विचार करून शेतकरी बांधवांना शेतीवर आधारित पूरक उद्योग करणे ही काळाची गरज आहे. रेशीम शेती हा एक सर्वोत्कृष्ट पूरक उद्योग म्हणून पूढील बाबी विचारात घेता शेतकऱ्यांना वरदान ठरलेला दिसून येतो. तुती लागवड व कीटक संगोपनाद्वारे कोष निर्मिती व विक्रीद्वारे हमखास उत्पादन घेता येऊ शकते, महाराष्ट्रात रेशीम उद्योग अधिक फायदेशीर ठरत असलेला दिसून येतो. भारतात अपारंपारिक पद्धतीने रेशीम उत्पादन करणाऱ्या राज्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य प्रथम क्रमांकावर आहे २००९-१० मध्ये तुती रेशीम लागवडी खालील क्षेत्र ३७४३ हेक्टर इतके होते तर कच्चे रेशीम उत्पादन २१८ मे. टन होते. राज्यात रेशीम उत्पादनातून ६१७९५ रोजगाराची निर्मिती झाली. विभागीय आयुक्त कार्यालयातर्फे महाराज बाग परिसरातील डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी महाविद्यालयात एक कार्यक्रम झाला या कार्यक्रमांत म्हैसूर चे माजी संचालक डॉ. कादरी म्हणाले की, कोणत्याही उद्योगातील उत्पादनात मागणी हा घटक महत्त्वाचा असतो. मागणी नसेल तर उत्पादनाला किंमत नसते. सध्याच्या परिस्थितीत रेशीम उद्योगाला मोठ्या प्रमाणात मागणी आहे.

शेती संबंधित इतर अनेक उद्योग ग्रामीण भागात

असून यामध्ये मत्स्य व्यवसाय, मधु मक्षिका पालन, वनौषधी तयार करणे इत्यादी. व्यवसायामुळे ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध होऊन लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत होत आहे त्याचा परिणाम उपभोगात वाढ होऊन रहाणीमान सुधारते त्यामुळे ग्रामीण विकासास चालना मिळण्यास मदत होत आहे.

अशा प्रकारे ग्रामीण विकासात कृषी आधारित उद्योगाची भूमिका महत्त्वाची असल्याची दिसून येते. भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पगडा असलेला दिसून येतो. भारतात शेतीपुरक अनेक उद्योग चालविण्यात येतात. या मध्ये कापड उद्योग, साखर उद्योग, रेशीम उद्योग, मत्स्य व्यवसाय, पशु धन यांचा समावेश होतो. देशाच्या ग्रामीण स्तरावर विशेषतः शेती उद्योगात वेगाने बदल होत असल्याचे दिसून येते. तसेच महाराष्ट्राच्या ग्रामीण स्तरावर आणि शेती उद्योगात बरेच बदल झाले आहेत. ग्रामीण भागातील प्रगतीसाठी केवळ शेतीवर अवलंबून न राहता जोड बंधाची तसेच शेती आधारित उद्योगाची नितांत आवश्यकता आहे. शेती उद्योगात ही नवनविन आव्हाने उभी राहत आहेत. या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी शेती व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाची तसेच अद्यावत व्यवस्थापन तंत्राची आवश्यकता आहे. शेती आधारित उद्योगाच्या आवारे ग्रामीण विकास घडवून आणणे शक्य आहे.

संदर्भ सूची :-

- १) श्रीमती स्मिता भोईर-ग्रामीण विकास पृ क्र.२
- २) www.urishivaji.ac.in
- ३) डॉ. प्रमोद बेरळीकर-ग्रामीण विकास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद.
- ४) <http://smmcollege.in>
- ५) डॉ. बी.आर. गायकवाड- महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास: एक चिंतन पृष्ठ ३८६, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद २०१२.
- ६) पशु जनगणना २००७.
- ७) डॉ. माधव बिरजदार- महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद. पृष्ठ १७०.
- ८) Maharashtra times

ISSN 2393-8412

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

INDO ASIAN SOCIAL SCIENCE RESEARCH JOURNAL

(UGC Approved, Refereed & Peer Reviewed Research Journal)

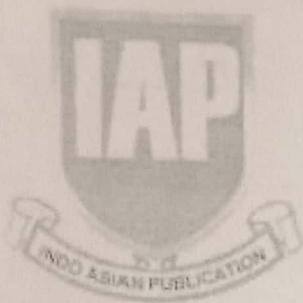
Year-VIII, Issue-XVI, Vol.-II Impact Factor 6.10 Feb. 2022 To July 2022
(GRIFI)

EDITOR IN CHIEF

DR. JAIDEEP R. SOLUNKE

38305 20135

IMPACT FACTOR
6.10

ISSN 2393- 8412

International Registered & Recognized Research
Journal Related to Higher Education for Social Sciences

INDO ASIAN SOCIAL SCIENCE RESEARCH JOURNAL

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XVI, Vol. II
Year-VIII, Bi-Annual (Half Yearly)
(Feb. 2022 To July 2022)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531
(Maharashtra), India

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913
09423346913 / 09637935252
09503814000 / 07276301000

E-mail :
visiongroup1994@gmail.com
interlinkresearch@rediffmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
Indo Asian Publication,
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.) India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Jaideep R. Solunke
Dept. of Geography,
Shri Pandit Guru Pardikar Mahavidyalaya,
Sirsala, Dist. Beed (M. S.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Vinod Jadhav
Head, Dept. of Sociology
M. D. M. Mahavidyalaya,
Aurad (S), Dist. Latur (M. S.)

Dr. H. P. Kadam
i/c Principal, Head, Dept. Pol. Science,
Shri P. G. P. Mahavidyalaya,
Sirsala, Dist. Beed (M. S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. Mahesh Mothe
Head, Dept. of Pol. Science,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M. S.)

Dr. Shankar Lekhone
Head, Dept. of P. A.,
A. C. S. Mahavidyalaya,
Shankar Nagar, Dist. Nanded (M. S.)

CO-EDITOR

Dr. G. V. Gatti
Head, Dept. of History,
Shri P. G. P. Mahavidyalaya,
Sirsala, Dist. Beed (M. S.)

Dr. D. B. Maske
Librarian,
Shri P. G. P. Mahavidyalaya,
Sirsala, Dist. Beed (M. S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Jyoti A. Upadhye
Dept. of Phy. Edu & Sports Sciences,
K. S. A. Women's University,
Vijayapura, Dist. Vijayapura (K.A.)

Dr. Sunil Kumar
Dept. of Physical Education,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Amravati, Dist. Amravati (M.S.)

Dr. Atok Tiwari
Dept. of Yoga Science,
Dr. R.M.L.A. University,
Ayodhya, Dist. Ayodhya (U. P.)

Dr. Vaishali Dashmukh
Head, Dept. of Music,
Govt. Arts & Science College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad (M.S.)

Dr. Sanjay Shinde
Head, Dept. of Sociology,
S. B. M. Mahavidyalaya,
Rahimatpur, Dist. Satara (M.S.)

Dr. Yadhav Ghodke
Dept. of Sociology,
P. V. P. Mahavidyalaya,
Patroda, Dist. Beed (M. S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	A Study Of Body Composition, Body Type And Selected Motor Abilities Of Female Gymnasts In Relation To Their Performance Dr. Alok Kumar Pandey	1
2	Studies on Socio Economic condition of basketball player Students in Marathwada Region Dr. N.N. Jaybhaye	4
3	अनुसूचित जाति के छात्रों को उच्च शिक्षा लेते समय कमरे का किराया या छात्रवास कि फिस भुगतान करने में आनेवाली समस्याओं का अध्ययन डॉ. संदिप गोरख साळवे	12
4	अधिकोष व भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. विष्णु व. पवार	15
5	वर्किंग क्षेत्रात सायबर सुरक्षा हल्ले: उदयोन्मुख सुरक्षा आव्हाने आणि धोके डॉ. मधुकर ताकतोडे	18
6	कर्मवीर दादासाहेब मायकवाड आणि भूमिहिनांचा प्रश्न डॉ. वाय. ई. भालेराव	25
7	वागलाणमधील सारा वादीविरोधी आंदोलन डॉ. संदीप भामरे	29
8	माहिती साक्षरता काळाची गरज डॉ. डी. बी. मस्के	34
9	विष्णु दिगंबर पल्लुस्कर यांचे हिंदुस्तानी संगीताची प्रसार व प्रचार कार्यातील योगदान डॉ. महेश शामराव दाडगे	39
10	रोजगार हमी योजना व ग्रामीण विकास डॉ. पल्लवी भगवंतराव इरलापल्ले	42
11	भारतातील स्त्रियांचा शैक्षणिक विकास डॉ. शिवाजी भोसले	47
12	भारतातील राजकीय पक्ष : एक चिकित्सा एम. डी. रायभोळे	52

विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे हिंदुस्तानी संगीताची प्रसार व प्रचार

कार्यातील योगदान डॉ. महेश शामराव दाडगे

संगीत विभाग प्रमुख,

नवगण कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

परळी व. जि. गोंड

विष्णु दिगंबर पलुस्कर हे हिंदुस्तानी शास्त्रीय गायक, संगीतकार होते. विष्णु दिगंबर पलुस्कर हे बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचे शिष्य होते. विष्णु दिगंबर पलुस्कर हे ग्वाल्हेर घराण्याचे गायक होते. हिंदुस्तानी संगीताच्या प्रसार व प्रचार कार्यात विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे खूप मोठे योगदान आहे. पलुस्करांनी स्रीत विषयावरील पुस्तकांचे लिखन केले. विष्णु दिगंबर पलुस्करांनी स्वतः स्वरलिपी तयार केली जी स्वरलिपी पलुस्कर स्वरलिपी पद्धती या नावाने ओळखली जाते. विष्णु दिगंबर पलुस्करांनी १९०१ मध्ये लाहोर येथे गंधर्व संगीत महाविद्यालय सुरू केले. संगीत शिक्षणची सोय व्हावी तसेच हिंदुस्तानी राग संगीताचा प्रचार व प्रसार व्हावा या हेतूने त्यांनी संपूर्ण भारतामध्ये ठिक ठिकाणी अखिल भारतीय गंधर्व महाविद्यालयांचे स्थापना केली. विष्णु दिगंबर पलुस्करांनी १९२१ मध्ये काळाराम मंदिरासमोर पंचवटी श्री रामनाम आधारभ्रम म्हणून स्थापन केलेली वास्तू आजही अस्तित्वात असलेली दिसून येते.

विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचा जन्म १८ ऑगस्ट १८७२ रोजी महाराष्ट्रातील कुरुंदवाड मध्ये झाला होता. त्यांचे वडील दिगंबर पंडीत हे चांगले किर्तनकार होते व कुरुंदवाडच्या छोट्यापातीचे राजे दाजीसाहेब यांच्या खास मजीतले होते. त्यामुळे राजघराण्यातच विष्णुबुवांचे शिक्षण सुरू झाले. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांच्या जीवनात बालपणाच एक अपघात घडला. एका उत्सवात मुलांचे दारू उडवण्याचे काम चालू असताना एक भुसन्ळा छोट्याशा विष्णुच्या तोंडावर उडाला. त्यांचे तोंड भाजले गेले आणि डोळ्यांना दुखापत झाली. त्यामुळे त्यांचे शालेय शिक्षण स्थगित करावे लागले. विष्णुंना लहानपणापासून गाण्याचे चांगले अंग असल्यामुळे संगीताकडे ते वळले गेले. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांना मिरज येथे असलेले संगीताचार्य पंडीत बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्याकडे पाठवून संगीत विद्या शिकविण्याचे ठरविण्यात आले. कुरुंदवाडच्या राजेसाहेबांनी त्यांना मिरज येथे पाठवले. विष्णुंवर देख रेख ठेवण्याचे काम मिरजच्या राजेसाहेबांवर सोपविण्यात आले. बाळकृष्णबुवांकडे विष्णुने नऊ वर्षे मन लावून अंगीताचा अभ्यास केला. विष्णुबुवांचा आवाज परिश्रमाने अत्यंत गोड, सुरीला व बुलंद झाला होता. पंडीत बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्या कडून त्यांनी शुद्ध स्वरूपात ग्वाल्हेर घराण्याची गायकी प्राप्त केली. आलाप, बोल उपज व वजनदार ताना या तिन्ही अंगांचा समतोल त्यांच्या गायकीत साधला होता. ही सर्व विद्या विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी आपल्या गुरूगृही संपादन केली होती. विद्यार्थी दशेत असताना त्यांनी संगीतात खूप मेहनत केली होती आणि आता गाण्याची पूर्ण तयारी उत्तम झाली आहे असे समजून १८९३ साली त्यांनी मिरज सोडले.

संगीताला पुर्वीचे वैभव व महत्व प्राप्त करून देणे हे ध्येय :-

विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी संगीताची खुप आवड आणि त्याबद्दल खुपच आस्था होती. समाज व्यवस्थेचा विचार केल्यास असे दिसून येते की तत्कालीन समाजात संगीत कला व संगीताचे उपासक यांना मुळीच मान दिला जात नव्हता. त्याकाळी ज्यांना उपजतच संगीताची विशेष आवड आणि कलेची नैसर्गिक देणगी असणारे दुरवर जाऊन संगीत कला शिकत असत आणि संगीताच्या सेवेत समाधान मानत असत. काही संस्थांमधून काहीना थोडाफार राजाश्रय मिळत असे पण बहुतेकांची आर्थिक स्थिती विताजनक असायची. या संपूर्ण परिस्थितीचा बारकाईनं अभ्यास करून विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी संगीत कलेला पुर्वीचे वैभव आणि महत्व प्राप्त करून देण्याचे ध्येय शिक्षण घेत असतानाच आपल्या गुरूगृही निश्चित केले होते. हे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी निष्ठापूर्वक अखंड परिश्रम केले. मिरज सोडल्यानंतर विष्णु दिगंबर पलुस्कर हे औंध, सातारा, पुणे, मुंबई येथून बडोदा येथे गेले. महाराणी जमनाबाई साहेब यांना विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे गाणे आवडल्यामुळे विष्णुबुवांचा बडोद्यात तीन-चार महिने मुक्काम झाला. महाराणींनी स्वतःची शिफारसपत्रे देवून काठेवाड, सोराष्ट्र व राजस्थान येथील राजांकडे त्यांना पाठविण्यात आले. सर्व ठिकाणी त्यांच्या मैफली होऊन त्यांना चांगली आर्थिक प्राप्ती झाली. संगीत कलेला सामाजिक प्रतिष्ठा व कलावंताना मान :-

संगीत कलेला सामाजिक प्रतिष्ठा व कलावंताना समाजात मानाचे स्थान दिले जात नसे. संगीत कलेला सामाजिक प्रतिष्ठा व कलावंताना समाजामध्ये मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी संगीताचा प्रसार करणे, संगीताचे शिक्षण जनतेला मुक्त हस्ते व कमी खर्चात मिळाले पाहिजे म्हणून ठिकाठिकाणी संगीत विद्यालये स्थापन करणे गरीब व सत्प्रवृत्त कुटूंबातील मुले घेवून त्यांचे पालन पोषण करून त्यांना संगीत कलेचे शिक्षण देणे व त्यातून उत्तम कलाकार आणि संगीताचे शिक्षक तयार करणे हे विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे ध्येय होते. गौरनार पर्वतावरील एका साधूच्या उपदेशावरून त्यांनी आपले कार्यक्षेत्र पंजाब हे निवडले. लाहोर येथे ५ मे १९०१ रोजी विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी गंधर्व संगीत महाविद्यालयाची स्थापना केली. या विद्यालयाद्वारे त्यांनी समाजात संगीताची आवड निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. तसेच पद्धतशिर अभ्यासक्रम आखून संगीत विषयाच्या वेगवेगळ्या परिक्षा विद्यार्थ्यांना दिल्या. त्याचप्रमाणे विद्यालयातर्फे संगीत परिषदा भरविण्यात आल्या. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी या विद्यालयामार्फत निवडक विद्यार्थ्यांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी स्विकारून त्यांना गायक बनविण्याचे कार्य केले. विष्णुबुवांनी संगीत कलेला शिस्तबद्ध बळण लावण्याचे कार्य केले. स्त्रीवर्गात देखील संगीताचा प्रसार करण्याचे कार्य त्यांनी केले. मुंबईच्या शाखेत स्त्रीयांना शिक्षण देण्याची त्यांनी विशेष व्यवस्था केली होती. त्यासाठी आपल्या पत्नी रमाबाई व भाची श्रीमती अंबुताई पटवर्धन यांना संगीताचे शिक्षण देऊन तयार केले. सुसंस्कृत आणि कुलौन स्त्रीयांना व्यासपीठवर येण्यास त्यांनी प्रोत्साहन दिले. संगीताची प्राचीन मौलीकता त्यांनी जतन केली. त्यांच्या संगीत विद्येच्या प्रसाराला त्यांनी धार्मिक अधिष्ठाणाची जोड दिली. रघुपती राघव राजा राम हे भजन त्यांनी जनसामान्यात लोकप्रिय केले. वंदे मातरम् हे राष्ट्रगीत प्रत्येक सभेत म्हणण्याची प्रथा त्यांनी रूढ केली.

सर्वोत्तम किर्तनकार :-

विष्णुबुवा हे सर्वोत्तम किर्तनकार होते. आपल्या किर्तनातून ते श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करून टाकत असत. वास्तविकपणे विचार केला तर किर्तन करण्याची कला ही त्यांना आपल्या वडीलांकडून अवगत झाली होती. त्यांचे वडील दिगंबरबुवा देखील चांगले किर्तन करत असत. संस्थानिक मिरजकरांना विष्णुबुवांचा सत्कार करायचा होता परंतु त्यासाठी त्यांनी पलुस्करांना नरसोबाची वाडी येथील देवस्थानाच्या कमिटीवरील अधिकाऱ्यांकडून देवाच्या

अंगावरची वस्त्रे इनाम म्हणून मिळवायची अट घातली होती. पलुस्करांनी नरसोबाची बाडी येथे किर्तनकरून लोकांची व देवस्थानच्या कर्मिटीवरील सभासदांची मने जिंकली. चातुर्मास संपल्यास देवस्थानच्या व्यवस्थापकांनी देवाचा प्रसाद म्हणून काय हवे याची विचारणा पलुस्करांना केली. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांनी देवाच्या अंगावरची वस्त्रे मागितली. अधिकाऱ्यांनी बरोच चर्चा करून ही वस्त्रे विष्णूबुवांना दिली. श्रीमंत मिरजकरांनी ती पाहून महाराष्ट्रातील सर्वोत्तम किर्तनकार म्हणून विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचा सत्कार केला. होच वस्त्रे परिधान करून विष्णूबुवांनी अनेक किर्तने केली.

संदर्भ सूची :-

१. Swarajyamag.com
२. M.youtube.com
३. www.patrikar.org
४. Marathivishwakosh.org
५. Myvoice.opindia.com
६. Mohanaadkarni.org
७. संगीत विशारद - वसंत, लक्ष्मीनारायण गर्ग, हाथरस.
८. संगीत निबंधावली - किरण फाटक

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS (IJRAR) | IJRAR.ORG

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

Ref No : IJRAR/Vol 9 / Issue 4/ 583

To,
Prof.Dr. Mahesh Shamrao Dadge
 Publication Date 2022-10-31 03:43:40

Subject: Publication of paper at International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR).

Dear Author,

With Greetings we are informing you that your paper has been successfully published in the International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR) - IJRAR (E-ISSN 2348-1269, P- ISSN 2349-5138). Thank you very much for your patience and cooperation during the submission of paper to final publication Process. It gives me immense pleasure to send the certificate of publication in our Journal. Following are the details regarding the published paper.

About IJRAR : UGC and ISSN Approved - International Peer Reviewed Journal, Refereed Journal, Indexed Journal, Impact Factor: 7.17, E-ISSN 2348-1269, P- ISSN 2349-5138

UGC Approval : UGC Approved Journal No: 43602

Registration ID : IJRAR_255073

Paper ID : IJRAR22D1583

Title of Paper : BHARTATIL BALKAMGARANCHYA SAMASYA

Impact Factor : 7.17 (Calculate by Google Scholar) | License by Creative Common 3.0

DOI :

Published in : Volume 9 | Issue 4 | October 2022

Publication Date: 2022-10-31 03:43:40

Page No : 870-872

Published URL : http://www.ijrar.org/viewfull.php?&p_id=IJRAR22D1583

Authors : Prof.Dr. Mahesh Shamrao Dadge

Thank you very much for publishing your article in IJRAR. We would appreciate if you continue your support and keep sharing your knowledge by writing for our journal IJRAR.

R.B. Joshi

Editor In Chief

International Journal of Research and Analytical Reviews - IJRAR
 (E-ISSN 2348-1269, P- ISSN 2349-5138)

Indexing
 CiteSeer^x

An International Scholarly, Open Access, Multi-disciplinary, Monthly, Indexing in all Major Database & Metadata, Citation Generator

Manage By: IJPUBLICATION Website: www.ijrar.org | Email ID: editor@ijrar.org

Certificate of Publication

**INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND
ANALYTICAL REVIEWS (IJRAR) | IJRAR.ORG**

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

E-ISSN: 2348-1269, P-ISSN: 2349-5138

The Board of

International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)

Is hereby awarding this certificate to

Prof. Dr. Mahesh Shamrao Dadge

In recognition of the publication of the paper entitled

BHARTATIL BALKAMGARANCHYA SAMASYA

Published In IJRAR (www.ijsr.org) UGC Approved - Journal No : 43602 & 7.17 Impact Factor

Volume 9 Issue 4 October 2022, Date of Publication: 31-October-2022

A.B. Joshi

EDITOR IN CHIEF

PAPER ID : IJRAR22D1583

Registration ID : 255073

UGC and ISSN Approved - Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 7.17 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool), Multidisciplinary, Monthly Journal
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS | IJRAR

An International Scholarly, Open Access, Multi-disciplinary, Indexed Journal

Website: www.ijsr.org | Email: editor@ijsr.org | ESTD: 2014

Manage By: IJRPUBLICATION Website: www.ijsr.org | Email ID: editor@ijsr.org

IJRAR | E-ISSN: 2348-1269, P-ISSN: 2349-5138

भारतातील बालकामगारांच्या समस्या

प्रा. डॉ. महेश शामराव दाडगे

नवगण कला व वाणिज्य महाविद्यालय परळी वैजनाथ

प्रस्तावना :

बालक हा देशाचा भावी आधार स्तंभ आहे. त्यावरच देशाचे भवितव्य अवलंबून असते त्या सक्षम बनविणे ही समाजातील प्रत्येक घटकाची जबाबदारी नव्हे तर आद्य कर्तव्य आहे मुले हे राष्ट्राची संपत्ती आहेत. आजच्या परिस्थितीत मुले ही अल्पवयात प्रौढासारखी किंवा त्यापेक्षा अधिक काम करताना दिसतात. त्यांना शिक्षणाऐवजी कामाला जुंपले जाते. बालक कामगारांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. आज देशापुढे नव्हे तर संपूर्ण जगात समस्या निर्माण झाली आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर बालकामगारांचा उदय झाला उत्पादक क्षमता वाढीसाठी अनेकांनी एकच उत्पादन करण्याची स्पर्धा सुरू झाली. जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी उत्पादकांनी उत्पादन निर्मितीसाठी लागणारे मनुष्यबळाच्या खर्चावर कपात केली व कमी खर्चामध्ये जास्तीचे उत्पादन करणारा असंघटित असलेल्यांकडून कडून जास्तीत जास्त काम घेण्यास सुरुवात केली. तर काही ठिकाणी फक्त जेवण व कपड्यांची सोय करून काम करून घेतले जाऊ लागले. यास पालक ही संमती देतात व समाजही त्याकडे दुर्लक्ष करतो. त्यामुळे भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात बालकामगारांची समस्या असलेली दिसून येते. बालकामगार म्हणजे जेव्हा एखादे मूल त्याच्या बालपणापासून वंचित असते आणि त्यांना जबरदस्तीने काम करण्यास भाग पाडते तेव्हा त्याला बालकामगार म्हणतात. मुलांना त्यांच्या कुटुंबापासून दूर ठेवून त्यांना गुलाम मानले जाते दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर पैशाच्या बदल्यात किंवा इतर कोणत्याही लोभाच्या बदल्यात कोणत्याही मुलाच्या बालपणात केलेले कोणतेही काम बाल कामगार म्हणतात. या प्रकारचे वेतन मुख्यतः पैशाच्या किंवा गरजेच्या बदल्यात केले जाते 12 जून हा बालकामगार दिन म्हणून ओळखला जातो बालकामगार कायदा 1886 नुसार 14 वर्षाखालील मुलाला कामावर ठेवणाऱ्या व्यक्तीवर कारवाई होते. आई खाऊ घालेना व बाप भीक मागू देईना आणि मायबाप सरकार बालकामगार विरोधी कायदे करून काम देईना बालक कामगारांना गुन्हेगारीच्या मार्गावर वाटचाल करावयाला लावणारा असा हा भारत सरकारचा बालकामगार विरोधी कायदा आहे. बाल कामगारांच्या हिताकरिता काहीच नाही फक्त बालकांना कामावर न ठेवण्याचा कायदा करून आणि कामावर ठेवल्यास मालकाला कारागृहात टाकण्याचा त्यांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक दंड लावण्याचा कायदा करून सरकार राजकारणी नेते व नोकरशाही आपण बालकामगारांच्या सर्व समस्या दूर केल्याचे आणि आपण बालकांचे हित पहात असल्याचे दिसत आहे.

भारतातील बालकामगारांच्या समस्यांची कारणे :

बालकामगार ही समस्या भारतामध्ये मानवी अधिकारांच्या दृष्टीने गंभीर समस्या मानली जाते या समस्येचे स्वरूप दिवसेंदिवस उग्र होत चाललेले दिसून येते भारतामध्ये बालकामगारांच्या समस्येची कारणे पुढील प्रमाणे असलेली दिसून येतात.

1) दारिद्र्य : पालकांचे दारिद्र्य हे बालकामगार समस्येचे एक कारण आहे पालक हे दारिद्र्यामुळे पिंजलेले असतात अशावेळी मुलांकडे भांडवल म्हणून पाहत असतात असे पालक मंडळी आपल्या मुलांना शक्तीने काम करण्यासाठी भाग पाडत असतात.

2) बेरोजगारी : भारतात बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांना काम मिळत नाही. त्यामुळे लहान मुलांना मिळेल ते काम करावे लागते व आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह पूर्ण करावा लागतो कुटुंबातील प्रौढ व्यक्तींमध्ये बेरोजगारी मुळे

कुटुंबाचे उत्पन्न घटते व कुटुंबातील सभासदांना आर्थिक समस्येला तोंड द्यावे लागते. अशा परिस्थितीत कुटुंबातील मुलांना शक्तीने कामावर पाठवावे लागते यातून बाल कामगार निर्माण होतात.

3) वडिलांचे निधन : कुटुंबातील पालकांचे निधन हे एक बालकामगार निर्माण होण्यासाठी कारण आहे. कुटुंबप्रमुख हा कुटुंबातील सर्व सदस्यांना सोबत घेऊन जीवन जगत असतो. परंतु कुटुंबातील आई किंवा वडिलांचे निधन झाल्या त्या घरावर संकट कोसळते अशा वेळेस त्या कुटुंबातील लहान मुलांना काम केल्याशिवाय दुसरा पर्याय राहत नाही यातून बालकामगार निर्माण होतात.

4) पालकांमधील व्यसनाधीनता : पालकांमध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाण असल्यामुळे कुटुंबाला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अशा वेळेस कुटुंबप्रमुखांनीच व्यसनाच्या आहारी गेल्याने कुटुंबावर उपासमारीची वेळ येते अशा वेळेस कुटुंबातील बालकामगारांना काम करणे भाग पडते.

5) पालकांमधील निरक्षरता : पालकांमधील निरक्षरतेमुळे मुलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते आणि कधी कधी सक्तीने तर कधी नाईलाजाने काम करण्यास प्रवृत्त केले जाते. कमी वेतनावर अशी मुले राबतात मुलांना शिक्षण देणे ही एक प्रकारे पालकांनी मुलांमध्ये केलेली गुंतवणूक समजली पाहिजे. या गुंतवणुकीचा फायदा दीर्घकाला नंतर पालकांना होत असतो. परंतु भविष्यात विलंबाने होणाऱ्या फायद्यापेक्षा ताबडतोब होणाऱ्या फायद्यास अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे मुलांना चांगले शिक्षण देण्याकडे पालकांचा कल नसतो मुलांना शिक्षण देण्याऐवजी पालक मुलांना कुटुंबाच्या उत्पन्नाला हातभार लावण्यासाठी काम करण्यास पाठवतात हे सर्व पालकांच्या निरक्षरतेमुळे होते.

6) भ्रष्टाचार : बालकामगार या समस्येला आळा घालण्यासाठी ज्या यंत्रणेवर जबाबदारी टाकली जाते त्या यंत्रणेतील कर्मचारी जाणीवपूर्वक बालक कामगारांना काम करताना पाहून देखील दुर्लक्ष करतात. परिणामी या बालकामगार प्रथेला यातूनच एक प्रकारचे प्रोत्साहन मिळते.

7) भांडवलदारी दृष्टिकोनास चालना : बालकामगारांवरती अवलंबून असणाऱ्या उद्योगांना खर्चाच्या तुलनेने जास्त लाभ प्राप्त होतो. परिणामी प्रत्येक उद्योगधंद्यात भांडवली दृष्टिकोनास चालना मिळते. उदाहरणार्थ उत्तर प्रदेशातील गालिचा निर्मिती उद्योगात जवळपास एक लाख बालकामगार कार्य पार पाडत. या उद्योगधंद्याला दरवर्षी 150 कोटी रुपयांचे विदेशी चलन प्राप्त होते.

बालकामगार समस्येवर उपाय योजना :

- 1) बालकामगार समस्येला नष्ट करण्यासाठी सर्व जनतेने सहकार्य केले पाहिजे . योग्य व शिक्षण हे फलदायी झाले तर बालमजुरी निश्चितपणे कमी होऊ शकते.
- 2) शाळेतील वातावरण
- 3) भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वानुसार 14 वर्षाखालील सर्व मुला-मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जावे अशी तरतूद आहे या दृष्टीने प्रयत्न करणे.
- 4) बाल कामगार कायदांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात यावी.
- 5) राजकीय पक्षांनी आपल्या पक्षीय धोरणात बालमजुरी निर्मूलन कार्य कामाकडे आवश्यक कार्यक्रम म्हणून पाहिले जावे.

6) दारिद्र्य निर्मूलन : भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये बालकामगारांची समस्या मग ती ग्रामीण भागात असो किंवा शहरी भागात असो तिचे प्रमुख कारण म्हणजे दारिद्र्य हे होय दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी सरकारच्या विविध योजना आहेत. परंतु भ्रष्टाचार व्यवसायिक कौशल्यांचा अभाव उदासीनता उद्योजकतेचा अभाव यामुळे अनेक कार्यक्रम प्रत्यक्षात न येता कागदावरच राहतात. या योजना गरीब लोकांपर्यंत पोहोचत नसल्यामुळे मंजूर झालेल्या पैशाचा मोठ्या प्रमाणात दुरुपयोग होतो बालकामगार प्रथा नष्ट करण्यासाठी दारिद्र्य निर्मूलन करणे आवश्यक आहे.

7) बेकारीचे निर्मूलन : भारत देश हा सर्व प्रकारच्या संसाधनांनी समृद्ध आहे तरी देखील मानव संसाधनाचा पाहिजे तसा विकास होत नसल्यामुळे बेरोजगारांची समस्या निर्माण झाली आहे. सद्यस्थितीमध्ये भारतात तरुण बेकारांची वाढती संख्या एक गंभीर समस्या आहे. या समस्येचे निर्मूलन करण्यासाठी उद्योग व्यापारी गरजा आणि शिक्षण संस्थांच्या अभ्यासक्रमांमध्ये आवश्यक ते बदल करणे महत्त्वाचे आहे. यामुळे देशातील तरुण वर्गाला रोजगाराच्या अधिक संधी प्राप्त होतील.

8) माध्यमांची भूमिका : बालमजुरीची समस्या ही खूप पूर्वीपासून चालत आलेली खूप प्रथा आहे. ती नष्ट करण्यासाठी निरंतर प्रयत्नांची आवश्यकता आहे समाजामध्ये हे पटवून दिले पाहिजे की ही वाईट प्रथा असून यामुळे मुलांचे फार मोठे नुकसान होत आहे. बालक कामगारांच्या समस्याकडे लोकांचे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी सर्व प्रसार व प्रचार माध्यमांना प्रभावीपणे कार्य करावे लागेल. यासाठी नाटके भजने पथनाट्य भाषण पोवाडे कीर्तन चित्रकला लोकगीत चित्रपट आणि वर्तमानपत्रे इत्यादी माध्यमांचा सातत्याने उपयोग करून समाजामध्ये यासंबंधी जागृती निर्माण केली पाहिजे.

बालकामगार ही समस्या मानवनिर्मित आणि काही अंशी नैसर्गिक कारणामुळे निर्माण झालेले असून या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांनी राजकीय नेते विचारवंत सामाजिक कार्यकर्ते व शासन यांनी एकत्र येऊन प्रभावीपणे कार्य करणे महत्त्वाचे आहे. बालकामगार समस्या निर्मूलन करण्यासाठी करण्यात आलेल्या कायद्यांची कडक व ताठर स्वरूपात अंमलबजावणी झाली पाहिजे तरच या समस्येपासून समाजाला मुक्ती प्राप्त होऊ शकते.

संदर्भ सूची :

1. Mpscworld.com
2. Researchgate.net
3. Jetir.org
4. Mpsctoday.com
5. Prashantpublications.com
6. MaharashtraTimes.com

January 2023

E-ISSN - 2348-7143

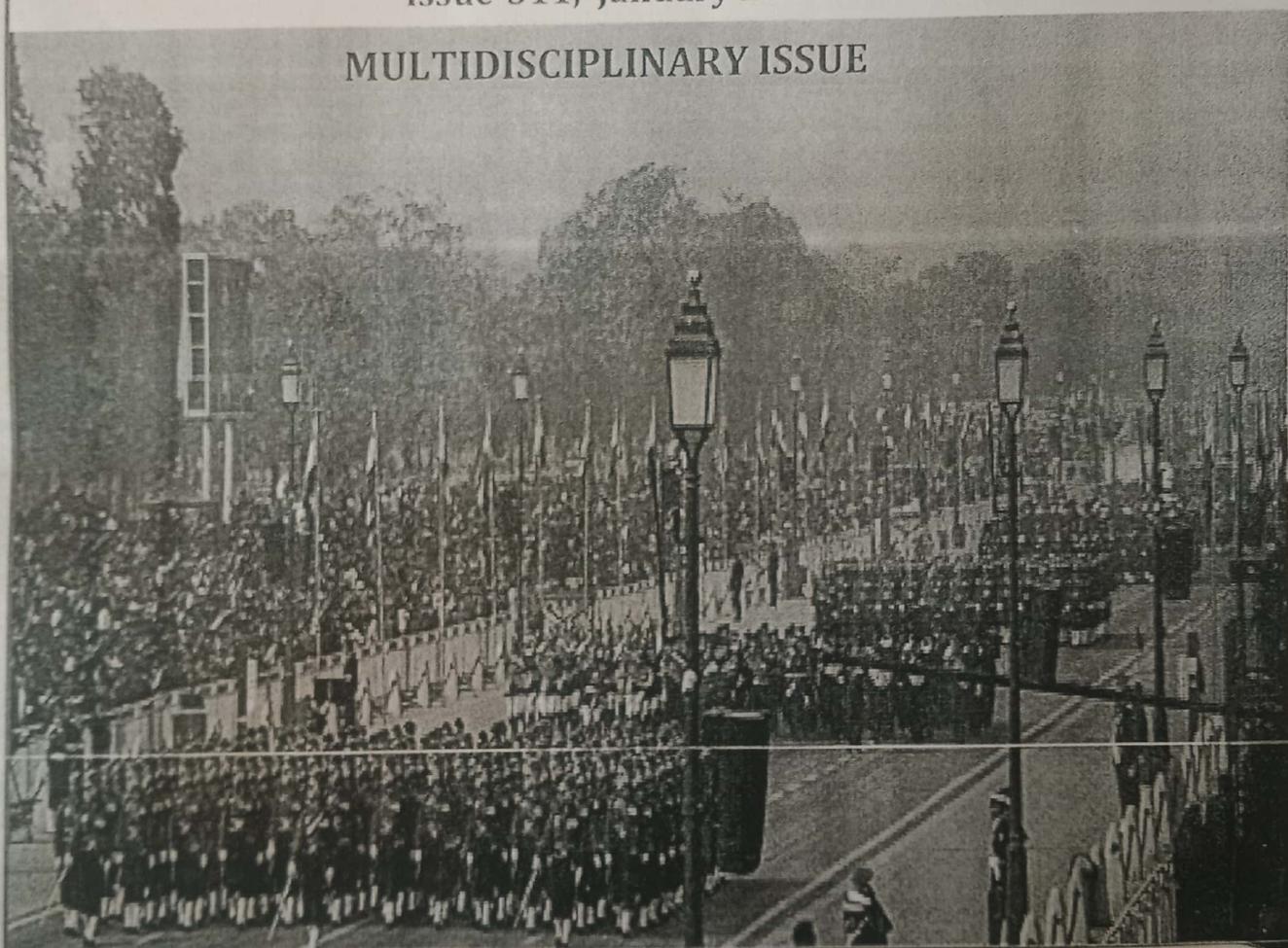
International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue-311, January 2023

MULTIDISCIPLINARY ISSUE

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)

MGV's M.S.G. Arts, Science & Commerce College,
Malegaon (Camp), Dist - Nashik [M.S.] India.

Executive Editors :

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E-Research Journal

E-ISSN :

Issue - 311: Multidisciplinary Issue

2348-7143

Peer Reviewed Journal

January 2023

Impact Factor : 6.625

January 2023

E-ISSN - 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue-311, January 2023

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's M.S.G. Arts, Science & Commerce College,

Malegaon (Camp), Dist - Nashik [M.S.] India.

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo : Republic Day Parade 2023, at Kartavya Path in Delhi, India.

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

25	भारतीय सर्कशीचे जनक : विष्णुपंत छत्रे	डॉ. दत्तात्रय डुबल	132
26	भारतीय सिनेमा आणि राष्ट्रीय भावना	डॉ. संभाजी जाधव	138
27	वि.का.राजवाडेंचे मराठी भाषा, साहित्य व संशोधन क्षेत्रातील योगदान राजीव आरके		141
28	स्वा. मावरकरांची देशभक्तीपर कविता - एक आकलन	डॉ. धनराज धनगर	146
29	मध्ययुगीन रोहिणखेड	डॉ. दिपक किनगे	151
30	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कृषीविषयक धोरण	डॉ. नारायण गाढे	154
31	शिवधर्म चळवळ आणि जातीव्यवस्था	डॉ. राजकुमार बिरादार	159
32	ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले : स्त्री हक्काच्या प्रणेत्या	प्रा. आर. के. सूर्यवंशी	166
33	महात्मा गांधींचा सर्वधर्मसमभाव	डॉ. दत्ताहरी होनराव	169
34	विवेकानंद यांचे स्त्री विचार	प्रा. दर्शन रानवळकर	174
35	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक प्रबोधनपर विचार	डॉ. सदाशिव शिंदे	177
36	लहूजी साळवे यांचे क्रांतिकारी कार्य एक : चिकित्सक अभ्यास	डॉ. लता आंदे	182
37	वर्तमान ग्रामीण साहित्यातील स्त्रीचे बदलते रूप : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. विजय केसकर	188
38	प्रकाश कामतीकरांच्या ललित लेखनातील काव्यमयता	डॉ.राजाभाऊ धायगुडे	193
39	शेत - शिवाराशी हितगुज साधणारा कवितासंग्रह : 'शिवार'	डॉ. संजय शिंदे	196
40	युद्धशाळा : दलित कवितेतील नवे प्रकाशपर्व	डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम	201
41	मराठी शैली वैज्ञानिक अभ्यास	पायल जगताप	213
42	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील महिलांचे योगदान	डॉ. संजय पाटील, श्री गणेश पाटील	225
43	मराठी वृत्तपत्रातील वार्ताकनाचा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येवर होणारा परिणाम	डॉ. भगवान सूर्यवंशी	230
44	बचत गटातील सक्रिय महिला आणि असक्रिय महिलांच्या आशावादी निराशावादी अभिवृत्तीचा अभ्यास	डॉ. बी.यु. पवार	238
45	भारतातील उच्च शिक्षण संस्था मधील ग्रंथालयाच्या वाढ व विकासात विद्यापीठ अनुदान आयोगाची भूमिका	डॉ.पल्लवी मुंदे, हरिश्चंद्र सलगर	242
46	اردو کے غیر مسلم مثنوی نگار	محمد اسماعیل محمد عبدالنعیم	245

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

प्रकाश कामतीकरांच्या ललित लेखनातील काव्यमयता

प्रा. डॉ. धायगुडे राजाभाउ भाउसाहेब

मराठी विभाग प्रमुख नवगण कला व वाणिज्य

महाविद्यालय, परळी वै.जि.बीड

मो.९८५०७३४४६३

Email Id- dhara5651@gmail.com

मराठवाड्यातील लघुनिबंधकारांच्या परंपरेत प्रकाश कामतीकर यांचे नाव आवर्जून घ्यावे लागते. प्रकाश कामतीकरांचे ललित लेखन हे बरेचसे वृत्तपत्रीय मागणीतून वा वृत्तपत्रीय माध्यमातून घडलेले दिसून येते. महाराष्ट्र टाईम्स, लोकपत्र, तरुण भारत यासारख्या वर्तमान पत्रात त्यांनी आठवडी सदर चालवलेले आहे. प्रकाश कामतीकरांनी १. स्वप्नगंधा २. रंगअनंग ३. क्षितिजरंग ४. विकारविलसीते असे चार ललित लेख संग्रह लिहिले आहेत. प्रकाश कामतीकर हे चांगले चित्रकार आहेत. ललित लेखनात भावोत्कटता असते. परंतु काव्यातून येणारी तीव्र अशी तरल भावोत्कंठा ललित लेखनात आढळत नसते. विजया राजाध्यक्षांनी म्हटले आहे की, "कविता लिहिणारे सर्वच कवी प्रकृतीचे असतात असे नाही. छंद प्रभूत्व भाषेतील गीत गुणात्मकता, वृत्तीतील उत्कटता, भावनिकता, रचनाकौशल्य यापैकी एक किंवा सगळे विशेष घेऊन कविता लिहिली जाऊ शकते खरी पण अशा प्रकारे लिहिलेल्या कवितेत कवितेचे प्राकृतिक गुणधर्म असतातच असे नाही. कवीलाजे भावते ते अटळपणे कवितेच्या रूपातच भावले पाहिजे त्या अविष्काराला अन्य पर्याय असता कामा नयेत किंवा असले तरी ते कवीने नाकारले पाहिजेत"^१ म्हणजे कवी वृत्तीच्या प्रतिभावंताकडून प्रत्यक्ष काव्य निर्माण झाले नाही तरी अन्य फॉर्ममध्ये त्यांची अभिव्यक्ती तो करतच असतो आणि त्या स्फूर्णामागे जर काव्यभावना असेल तर निर्माण होणारा वाङ्मय प्रकार काव्य प्रभावीत असतो असे म्हणता येईल.

कामतीकर यांच्या लेखनातली काव्यात्मता वाचताना नेमकी ही गोष्ट लक्षात येते की, कामतीकरांचे मुळातले अनुभव काव्यात्म आहेत पण त्यांनी काव्य केले नाही तर ललित लेखन केले त्यामुळे कामतीकरांच्या ललित लेखनातून काव्यमयतेचा दाट अनुभव येतो. 'आधार' या लेखात ते लिहितात "तो मध्येय विस्तारायचा विस्फारायचा. पण ती विचारी वान्याच्या सुळकेसारखी मंद मंद हसायची. दोन्ही हात छातीशी घ्यायची अन् डोळे गच्च गच्च मिटून घ्यायची. त्याचे तिच्याकडे कधीच लक्ष गेले नाही. तो स्वैरपणे बेबंदपणे फक्त भिरभिरणार झंझावाती बिकट हास्य करायचा. मनातल्या मनात ती किती तरी फिरून यायची पण उगाचच भरभरत गप्प राहात त्याच्याच गर्द सावलीत हळूहळू पावलं टाकायची. ती पण किती हळू अगदी फूलांच्या चालीने पण या फुलाच्या चालीची चाहुल एकदा त्याला लागलीच"^२ एखादी निसर्ग कविता वाटावी अथवा प्रेम कविता किंवा रुपककथाही वाटण्याजोगी हे उदाहरण आहे.

'आधार' हा लेख खरा तर रुपककथा वाटण्याजोगा असून कामतीकरांच्या लेखनाला तो वेगळाच अविष्कार वाटतो. आशयघन काव्यात्म आणि नाविन्यपूर्ण असा तो लेख

उतरला आहे.

कामतीकरांच्या 'विकारविलसीते' हा संग्रह चिंतणाच्या पातळीवर उंची गाठणारा आहे. तरीही त्याची शैली काव्यात्म रचनेच्या जवळ जाताना दिसते. 'इच्छा' ह्या लेखात ते लिहितात. 'इच्छा मोहमयी असते. ती मृण्मयी असते. ती चिन्मयी असते. ती मन्ययी असते. इच्छेला पंख फुटले की ती कल्पना होते. कल्पनेला स्वैर सोडले की इच्छा आकांक्षेच रूप घेते आणि परिपूर्तीच्या भोवऱ्यात स्वतःला झोकून देत ती महत्वाकांक्षी बनते. जग आपल्या इच्छेनुसार चालत नसतं. पण इच्छा बल चर्चणेचा विषय बनवून विश्व आपलंस करता येतं, इच्छेला मुळ नसतं, तिच समूळ आपली प्रेरणा असते. इच्छा आपलं आपल्यालाच एक आव्हान असतं''³

या ठिकाणी इच्छा हा मनाचा स्वाभाविक धर्म असतो. या बाबीला लेखक अनेक धुमारे फोडून लेखक सांगतो. त्यांचे हे सांगणे जितके सहज असते तितकेच ते नैसर्गिक सत्याकडे झुकणारेही वाटते. कारण इच्छेला नेहमीच कल्पनेचे पंख असतात. प्रतिभेचा आधार असतो आणि इच्छेत उड्डाणाचे सामर्थ्य असते ह्या वास्तवबाबी होत. 'विकार-विलसीते' हा कामतीकरांचा संग्रह मानवी वृत्ती प्रवृत्तीच्या साधारण विकारांचे, विचारांचे चित्रण करणारा आहे. यातील लेखाची शीर्षके पाहिली तरी ही गोष्ट सहज लक्षात येण्याजोगी आहे. आनंद, प्रेम, भिती, वासना, द्वेष, वात्सल्य, अहंकार, आकर्षण, सुख, इच्छा, जिज्ञासा, भुक्, तृष्णा, स्पर्धा, लोभ, आसक्ती, राग, दुःख इ. लेखांचा यात समावेश असून सर्वच लेख एकाक्षरी नावांनी संबोधलेले दिसतात.

'तृष्णा' ह्या लेखातील कामतीकरांची काव्यात्मता पहा, 'मृगाच्या चालीने. मृगाच्या हिरीरीने, मृगतृष्णेच्या अधिरतेने आपली तृष्णा संपवावी. तृप्त व्हावे. कृतार्थ व्हावे. आषाढ घनासारखे ओथंबून यावे. मयुराच्या पिसान्याने फुलीत जावे. लांडोरीच्या आसक्तीने घुटमळत राहावे. कबुतराच्या गर्वोन्नत मस्तकाने गुट गुंडड करावे. टिटवीच्या पंखाने शीळ घालावी व गरुडाच्या झेपेने उन्नात होत तृष्णेच्या पूर्तीच्या थेंब कहाण्यांनी रास रचावी व आपण आपल्यातच झिरपत रहावं मृगधारसारख''⁴

यासारख्या गद्य पंक्ती वाचल्यावर वाटते की कामतीकरांना पद्य पंक्तीची रचना करायची असावी पण अनुभव काव्याचा तोलाचा न येता तो ललिताचा मोलाचा आल्यामुळे असे लिखाण झालेले आहे.

'रंग-अनंग' मध्ये संगीत रंग सांगताना त्यांनी अशीच शब्दांची मैफील रंगवलेली आहे. शास्त्रीय रागातल्या लयकारी आदा सांगताना लेखकही शब्दांचे गाण म्हणून जातो. ते लिहितात, "रात्र आपली असते, जगण्याची असते, अशा मध्यरात्रीला अभोमी कानडा स्पर्शांचे रोमांच उदात्त करीत असतात. मनाला व गुलाबी शहान्याचे ताटवे शरीरभर गोंदण उमटवून जातात व गुलाबी पाकळ्याचा स्पर्श इशान्यावर हुकूम शिवरंजनीचा हात धरीत सुरांचा हिंदोल पापण काठावर बांधून निळ्या डोळ्यांच्या गर्द डोहात पेंगुळताना जयजयवंतीच्या हातात हात घालून अंतिम प्रहराच्या भैरवीचा 'सा रे ग म प ध नि सा' च्या सरगमवर ताकधिना होत जातो. आसक्तीने लाल पिवळा होत. रक्ताच्या उमळीच चैतन्य गीत बनून जातो. इथे तिथे, नको नको तिथे चुंबनरंगाच्या बरसातीत पेटून येतो.

पेटवत जातो. एकरूप होतो.”^५ संगीताची किमया आणि त्याची हृदयाची भाषा कळायला मोठं पवित्र मन लागतं ते चांगल्या कलाकाराकडे निश्चितच असत.

कामतीकरांच्या ललित लेखनातील काव्यात्मता पहाताना आठवतील ते त्यांचेच शब्द, त्यांनी 'रंग कवितेचे' ह्या लेखात लिहले आहे की, "कविता ओठावर रेंगाळते तेव्हा ती लालचुटूक असते. आपले डाळींबी गाणे गुणगुणताना ती मन होते. 'गट्टी फू' चे लाडिक गाणे म्हणत. पिवळा पदर घेऊन गळ्याची शपथ घेते. या शपथेच्या वाटेने रंग हिरवळी इतके हिरवे व मृदू मऊशार असतात. लालसर पोपटी रंगाच्या कलखातून यावेळेसची कविता अवतीर्ण होते. खडकावरून झुळझुळणाऱ्या निसर्गासारखी ही कविता आनंदाच्या रंगात न्हालेली असते. ती अवखळ परकरी असते. झिम्म्याच्या लयीत गिरगिरनारी असते. रुसण्या फुगण्याच्या रुपेरी चंदेरी रंगात ऊन पावसाच्या खेळात रमलेली असते. तिला ढगाची आर्जव करावी लागतात, मोराच्या पिसावर फुलावं लागत. रातराणीच्या श्वासात सुगंधाव लागत. आमराईत विसाव लागत. इंद्रधनुष्याच्या कमानीवर रेलव लागत. ही कविता सगळ्या सप्तरंगाची स्वीकृती असते"^६ अशा प्रकारचे गद्य निश्चित कवितेची दाट छाया असलेलं प्रत्ययास येते. एकूणच कामतीकरांच्या ललितावर काव्यात्मतेचा चांगला प्रभाव दिसतो. तो त्यांच्या वृत्तीचा भाग आहे.

संदर्भ सूची :

१. बहुपेडी विंदा, संपा, विजया राजाध्यक्ष, खंड २, मौज प्रकाशन गृह, गिरगांव, मुंबई ०४ प्रथमावृत्ती मार्च २००६ पृ ३४५
२. क्षितिजरंग, कामतीकर प्रकाश, प्रकाशक-सुर्यकांत दाणेकर, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती जूलै १९९८, पृ. ७२
३. विकासविलसीते, कामतीकर प्रकाश, प्रकाशक सुर्यकांत दाणेकर, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद ०५, पृ. ५४
४. विकासविलसीते, कामतीकर प्रकाश, तृष्णा पृ. ६८.
५. रंग-अनंग, कामतीकर प्रकाश, साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद पृ. ५१
६. उपरोक्त, रंग-कवितेचे पृ. ६७

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था, अंबाजोगाई
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

ता. अंबाजोगाई - ४३१५१७ जि. बीड

दूरध्वनी : (०२४४६) २४७०९८ (का.) (नॅक पुनर्मूल्यांकन "ब" दर्जा)
९५११६८६७७१ (मो.)

फॅक्स : (०२४४६) २४९५९२ (का.)

डॉ. मु.अ.देवर्षी
प्र. प्राचार्य

Email:-principalkma@gmail.com

जा.क्र.खो.म.अ./१८२

दि. ०४/१०/२०२२

निमंत्रण पत्र

प्रति,

मा.प्राचार्य,
नवगण महाविद्यालय,
परळी, जि.बीड.

महोदय,

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई येथील मराठी विभागाच्या वतीने गुरुवार दि. ६/१०/२०२२ रोजी सकाळी ११.३० वा. विशेष निमंत्रित विस्तार व्याख्यान आयोजित केले आहे.

तरी आपण आपल्या महाविद्यालयातील प्रा.डॉ.राजाभाऊ धायगुडे यांना आमच्या महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी पाठवून सहकार्य करावे ही विनंती.

प्रत :

प्रा.डॉ.राजाभाऊ धायगुडे
नवगण महाविद्यालय,
परळी.

प्राचार्य
खोलेश्वर महाविद्यालय
अंबाजोगाई

भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्था, अंबाजोगाई
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

ता. अंबाजोगाई - ४३१५१७ जि. बीड

दूरध्वनी : (०२४४६) २४७०९८ (का.) (नेक पुनर्मूल्यांकन "ब" दर्जा)

९५११६८६७७१ (मो.)

फॅक्स : (०२४४६) २४९५९२ (का.)

डॉ. मु.अ.देवर्षी

प्र. प्राचार्य

Email:-principalkma@gmail.com

जा.क्र.खो.म.अ./ १७

दि. ०६ / १० / २०२२

ऋणनिर्देश

प्रति,

प्रा.डॉ.राजाभाऊ धायगुडे
नवगण महाविद्यालय,
परळी.

महोदय,

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई येथील मराठी विभागाच्या वतीने गुरुवार दि. ६/१०/२०२२ रोजी सकाळी ११.३० वा. विशेष निमंत्रित विस्तार व्याख्यान संपन्न झाले. यावेळी आपण उपस्थित राहून आमच्या महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केलात, त्याबद्दल आम्ही आपले ऋणी आहोत.

Principal

Kholeswar Mahavidyalaya

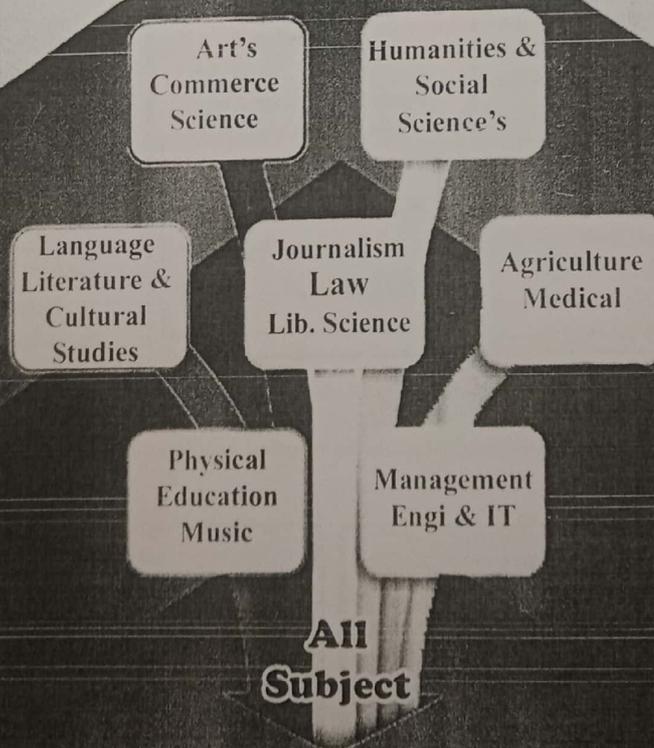
ISSN 2455-8850

Peer Reviewed

MARGINALITY

Quarterly-Vol.7 ○ Issue 1 ○ 20 Nov.2022 - 19 Feb.2023 ○ Rs.100/-

*International
Interdisciplinary Multilingual Research Journal*

Editor
Siddharth G.Kaninde

Peer Reviewed

RNI. MAHMUL 03458/2016

ISSN 2455 - 8850

International

Interdisciplinary Multilingual Research Journal

MARGINALITY

Quarterly - vol.- 7 * Issue -1 * 20 Nov.2022 - 19 Feb. 2023 * Rs. 100/-

Editor :- Siddharth Ganpatrao Kaninde
Co-Editor :- Dr.Sidharth Jadhav
:- Dr. Kailas Kaninde
:- Dr. Raju Moterao

Associate Editor	Editorial Board	Editorial Advisers
Prof. Pradkar B.P. (China) Prof. Sayyed Azhar (U.K.) Principal Navse D.G. (Thane) Dr.Ragade S.R. (Nanded) Dr. Ballore S.K.(Latur) Dr. Bansode S.R.(Aurangabad) Dr.Raje S.V.(Chiplun) Dr.Kamble N.R.(Nanded) Dr.Kuchekar H.S. (Kolhapur) Dr.Kalyankar B.V.(Amrawati) Dr.Dongre L.B.(H.Nagar) Dr.Gore S.R.(Basmat) Dr.Pawar S.K. (Amrawati) Dr.Bhise R.M.(Bhokar) Dr.Koreboinwad V.D.(Jalana) Dr.Bhosale B.R.(Nanded) Asst.Prof. Hajare R.D.(Aheri) Dr.Shewale V.V.(Pune) Dr.Pilgulwar S.R. (Warora) Asst.Prof. Raibhole P.M.(Mudkhed) Asst.Prof.Bansod M.D.(Aheri) Dr.Dongre N.B.(Chiplun) Dr.Pandit P.B.(Ahemadnagar)	Dr. Aderagho G.H.(Nanded) Dr.Vijapure B.V.(Nanded) Dr. Jadhav D.S. (Aurangabad) Dr. Patil S.R.(Nanded) Dr. Shaikh R.R.(Ambajogai) Asst.Prof. Ingale P.P.(Pune) Asst.Prof. Jadhav P.P.(Kinwat) Asst.Prof. Narkulwad G.S.(Pune) Asst.Prof. Shelke S.K.(Mudkhed) Asst.Prof. Edake P.M. (Kinwat) Legal Advisers Adv.Jamnik Mangesh R. District & Session Court,Nanded. VISHWAJEET PUBLICATION, BHOKAR DIST. NANDED	Hon'ble Dr.Dharurkar V.L.(Chancellor,Tripura) Principal Dr.Mandlik Chandrakant R.(Junnar) Principal Dr.Chavan Panjab (Bhokar) Principal Dr.Subharnsu Bahinipati (Odisha) Principal Dr.Bhandare Anand (Kinwat) Vice Principal Dr.Gaikwad B.N.(Mumbai) Prof.Dr.Chandre A.M.(Parali-V) Prof.Dr.Govekar Ketan (Goa) Prof.Dr.Narzari Probin (Assam) Prof.Dr.Patil B.G.(Karnataka) Prof.Dr.Adinath Ingole (Purna J.) Prof.Dr.Rajendra Gonarkar(Nanded) Prof. Dr.Kirdak B.H.(Amrawati) Prof. Dr. Shende K.C.(Nanded) Prof. Dr.Rahul Gupta(Varanasi) Prof. Dr.Rajneesh Kumar(U.P.) Prof. Dr.Dhananjay Tripathi(Rajasthan) Prof. Dr.Katara B.D.(Jalana) Asst.Prof.J.Bheema Rao(Telangana) Prof. Dr. Shinde R. D.(Nanded) Prof. Dr.Mohapatra Saroj (odisha) Prof. Dr. Behera Benamali (odisha) Prof. Dr.Gajbhiye P.H.(Nagpur) Prof. Dr.Pawar S.S.(Bhokar) Prof. Dr.Bhaware Priyadarshan(Jalana)

* This Quarterly Peer Reviewed Research Journal Marginality contains the different opinions of authors and researchers. Its printer, owner, publisher, editor board of this journal is not responsible. For any controversial remarks or opinions of researchers.

* Any copy right issues like plagiarism, found in any paper, here author and research will be responsible for that but not printer, owner, publisher and editor of this Marginality.

Official Address for Contact :

Quarterly Marginality
Near the buddha vihar in front of Nagsen public reading
room, Samtanagar, Bhokar Tq. Bhokar Dist Nanded-431801.
Email : marginality123@gmail.com
Mo.No.9767044993
Annual Fees : Rs 400/-
Issue Rs. 100/-

How you will send your research paper?

- 1] It will be send by Email
- 2] Font for marathi,Hindi - MS Word 2010, ISM 6.2 -
DVBW-TT Surekh /UNICODE, Kruti Dev, Font Size 16 ,
For English -Times New Roman -12
- 3] For Reference, Quotion,Bibliography,Please refer MLA
- 4] Please send your notification having your signature
by station that this/sent research paper is yours.

Marginality a quarterly Journal has been printed by Manohar Digambar Jondhale , Rohini Printing Press, Vaishali Nagar,Plot No.19, Taroda (Buzurg), Nanded 431605. For its owner, publisher and editor Mr.Siddhath Ganpatrao Kaninde and Published at Near the BuddhaVihar, in front of Nagsen Public reading room, Samtanagar, Bhokar, Tq.Bhokar Dist.Nanded - 431801.

INDEX

SR. NO.	PAPER TITLE	AUTHOR NAME	PAGE NO.
01	Women Entrepreneurship: Challenges Ahead	Dr.Kailas Kaninde	01
02	Rural women entrepreneurship in India: Issues and Challenges	Dr.Sidharth S. Jadhav	07
03	SERVICE MARKETING AND CUSTOMER SATISFACTION IN RECENT TRENDS IN INDIA	Dr.Santosh Sopan Shinde	12
04	THEME OF POVERTY AND INJUSTICE IN ARAVIND ADIGA'S <i>THE WHITE TIGER</i>	Raibhole Pradip Marotirao	17
05	इक्कीसवी सदी की कविताओं में व्यक्तमहानगरीय बोध	प्रा.डॉ.प्रदिप बबनराव पंडित	22
06	स्व.दिवाणबहाद्दूर आण्णासाहेब लठ्ठे- एक आकलन	डॉ.जी.एन.ढाले	25
07	घनकचरा व्यवस्थापन : एक चिंतन	प्रा.डॉ.मोहोकार हरिहर शिवदास	30
08	भूमिहीन शेतमजुरांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	कदम राजकुमार नामदेव	36
09	निवडणुकांपेक्षा जनतेची मने जिंकणे गरजेचे	भैय्यासाहेब तुकाराम गोडबोले	41
10	महाराष्ट्रातील दलित महिलांच्या ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. कांबळे एन.आर. डॉ.कानिंदे के.जी.	43
11	कंठ साधनेतील महत्व	सहा.प्रा.राहुल बापुराव सोनवणे	46
12	जनाबाईचा संत नामदेव विषयक भक्तिभाव	डॉ.लालासाहेब घुमरे	48

जनाबाईंचा संत नामदेव विषयक भक्तिभाव

डॉ. लालासाहेब घुमरे

मराठी विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, परळी वै. जि.बीड (महाराष्ट्र)

श्री क्षेत्र पंढरपूर येथे चंद्रभागानदीच्या तीरावर वाळवंटात संत नामदेव हरिभजन, कीर्तन व प्रवचन नित्यनियमाने करीत असत. अवघा संतमेळा टाळ मर्दंग, योगा, चिपळी, एकतारी इ. वाद्यांचा गजरात हरिनामात दंग होऊन जात असत. नामदेवांच्या बरोबर कीर्तन प्रवचनात त्यांच्या कुटूंबातील सर्व लहान सहभागी होत असत. नामदेवांची मुले, नारा, विठा, गोंदा, महादा व राजाई, गोणाई चारही सुना कीर्तनात भक्तिभावाने सहभागी होत असत. या सर्वांच्या बरोबर जनाबाईला कीर्तनात सहभाग मिळत नसे. त्यामुळे संतापाने तिचे मन उद्विग्न होत असे. केवळ दासी म्हणून गणल्या गेलेल्या जनाबाईला मुद्दाम दूर ठेवले की काय? असा सवाल तिच्या मनात उभा राहतो. देवापासून दूर राहिल्याने व भक्तिभाव व्यक्त करायला संधी मिळत नसल्याने, व्याकूळ मनाने ती तिचे भावशल्य व्यक्त करते.

"राजाई गोणाई। अखंडीत तुझे पायी।।

मज ठेविले दवारी। नीच म्हणांनी बाहेरी।।

नारा, गोंदा, महादा, विठा। ठेविले अप्रवाटा।।

देवा केंव्हा क्षेत्र देसी। आपुली म्हणोनि जनी दासी।।" (सकलसंतगाथा- अ.क्र.६७)

" देवाच्या दारी सर्व भक्त समान असतात, असे मानले जाते. सर्व भक्ताना आपला भक्तिभाव देवाजवळ व्यक्त करता आला पाहिजे. इतर सर्व भक्तांना देवाजवळ भक्तिभाव व्यक्त करायला मोकळीक आहे ? मग मलाच का नाही? मला देवाच्या बाहेर का ठेवले?" अशी खंत जनाबाईच्या मनात तग धरून आहे. देवाच्या नामस्मरणापासून ती दुरावल्याने विरहाने व्याकूळ होऊन बोलत राहते. 'उच्च-निच असा भेदभाव भक्ताच्या बाबतीत का केला जातो ? अशा काही प्रसंगामुळे तिच्या मनात दासीपणाची जाणीव जागृत होते. वरील रचनेतून स्त्रीमनाचा प्रांजळपणा, भोळा भक्तिभाव रोखठोक स्वरूपात व्यक्त झाला आहे.

संत नामदेव पूर्वजन्मी कोण होते? त्यांच्या जन्माचे मूळसूत्र कशा स्वरूपाचे आहे? पुराणकथेचा आधार घेऊन महाकाव्य, कथाकाव्य, आख्यानकाव्य इ. प्राचीन साहित्याचा धागा पकडून त्यातील काल्पनिक व धर्मसंस्कुर्तीप्रधान संदर्भ पुढील अभंगातून प्रत्ययाला येतो.

"ऐका हो नामयाचा जन्म मूळसंचित । हिरण्यकश्यपकुळी नामा प्रहाल्द

पद्मीणी नाम माझे श्रेष्ठ दासीचे पद । दुसरा जन्म यांचा अंगद रामभक्त ।।

मंचरा नाम माझे, भरते मारिलो लाब। द्वापारी 'कृष्णसेवा' उध्दव जन्माला ।।

कृष्ण नाम माझे, देवे उध्दार केला । कलीत नामदेव विठ्ठल चिंतनी।

त्याचीच सेवेलागी दासी जनी।। " (सकलसंतगाथा- अ.क्र. २९३)

जनाबाईंचा नामदेवांच्या जन्माशी प्रत्येक युगात ऋणानुबंध होता. नामदेव हे पूर्वजन्मात प्रहाल्द झाले. म्हणजे "हिरण्यकश्यप यांच्या काळात जनाबाई ही पदमिणी नावाची दासी होती. नामदेव अंगद झाले, तेव्हा

म्हणजे रामायण काळात ती 'मंवरा' होती. नामदेव कृष्णावतारी म्हणजे महाभारत काळात 'उध्दव' झाले. तेंव्हा ती 'कृष्णा' होती. कलीयुगात तो नामदेवांच्या सेवेसाठी 'दासी' म्हणून जन्माला आली.

मध्ययुगीन साहित्यात की अद्भूत चमत्कृती प्रधान कथावर्णन केलेल्या आहेत. त्याला साहित्याची अपवाद नाही. कथाप्रवचनात, कीर्तनात काही घटना प्रसंग रंजनप्रधान करून श्रीतृवृदाचे मनोरंजन व्हावे, या हेतूने काही घटना प्रसंग वर्णन केलेले असतात. विशिष्ट प्रकारच्या रचनेतून जनाबाईने नामदेवाविषयी प्रेमभाव व पूज्य भक्तीभाव वर्णन केलेला आहे. संत नामदेवामुळे जनाबाईला विव्वल भक्ती करता आली. विव्वल भक्तीची गोडी निर्माण झाली.

"नोवरीया संगे वन्हाडियां सोहळा। मांडे पुरणपोळ्या मिळे अन्न ॥

परीसाचेनि संगे लोहो हो सोने । जनी म्हणे जोडजमली विठोबाची।

दासी नामयाची म्हणोनिया।।"

(सकल संतगाथा- अ.क्र. ३१)

नामदेव हेच जनाबाईचे गुरु होते. केवळ त्यांच्याच संस्कारामुळे व आशिर्वादाने परमार्थ समजू शकला!" अशी कृतनता व्यक्त करते. उदा.नववधूच्याबरोबर लग्न सोहळ्यात जे वराडी मंडळी आलेली असतात, त्यांना जे गोडधोड पदार्थ म्हणजे 'पुराणपोळ्या' खायला मिळतात. त्याचे तेच श्रेय नववधूला दिले जाते. 'परीस' या अलौकिक वस्तुमुळे लोखंडाचे होते, व त्याचे नंतर मोहक व सुंदर असे अलंकार बनतात. ते अलंकार श्रीमंत लोक अंगावर घालतात. याचे सर्व 'परोस' या अलौकिक जादूमय वस्तुलाच मिळते. त्याप्रमाणे केवळ नामदेवांमुळेच तिला विव्वलाची भक्ती करायला संधी मिळाली. अशी तिची मनोधारणा आहे. जनाबाईचा नामदेवांबद्दलचा कृतार्थभाव येथे व्यक्त झाला आहे. 'गुरु व शिष्य' यांच्यातील अतुट व पवित्र नाते चिरंतन भक्तिभाव त्यातून व्यक्त होतो.

"संत नामदेव हे भक्तीच्या क्षेत्रात जसे श्रेष्ठ आहेत, तसे ते कौटुंबिक लौकिकातही आदर्शवत असेच आहेत. त्यांच्या जन्माविषयोची हकिकत पुढील रचनेतून प्रत्ययाला येते.

"गोणाईने नवस केला। देवा पुत्र देई मला ॥ ऐसा पुत्र देई भक्त। ज्याला आवडे पंढरीनाथ ॥

शुध्द देखोनिया भाव। पोटी आले नामदेव ॥ 'दामशेटी हरुचला। दासी जनीने ओवाळला।।"

...(सफल संतगाथा- अ.क्र.२७८)

दामाशेटीच्या पत्नीने देवाला नवस केला की, "असा पुत्र माझ्यापोटी जन्माला घाल की, ज्याला पंढरीनाथ श्री विव्वल आवडतील", तिच्या नवसातील तथ्य खरे ठरले. गोणाईच्या पोटी नामदेव जन्माला आले. त्यामुळे दामाशेटीना अत्यानंद झाला. दासी जनी नामदेवांच्या घरी नामदेवांच्या जन्माच्या आधीपासून वास्तव्यास होती. जनाबाईने नामदेवांना अंगाखांद्यावर खेळविले आहे. त्यास न्हाऊधुऊ घातले आहे. लहानपणापासून जनाबाईला नामदेवांची सेवा करायला मिळाली आहे. पंढरपूर येथे नामदेवांच्या घरी जनाबाई घरातील एक प्रमुख घटक म्हणून राहिली होती.

"गोणाई राजाई दोषी सासू सूना । दामा नामा बाप लेक।।

नारा विठा गाँदा महादा चवघे पुत्र । जन्मले पवित्र त्याचे वंशी ॥

लडाई, गोडाई, बेसाई, साखराई। चवघी सुना पाही नामयाच्या ॥

लिंबाई ते लेकी आऊबाई बहिणी। वेडीपिसी जनी नामयाची।।" ... (अ.क्र.२७९)

वरील अभंगातून नामदेव कुटूंबातील गोतावळाचे समूह चित्र साकारले आहे. नामदेवाचा परिवार नामभक्तीत रगून गेला आहे. या गोतावळत जनाबाईचे स्थान महत्त्वाचे आहे. ती नामदेव कुटूंबातील एक प्रमुख घटक म्हणून सहभागी झाली आहे.

प्रस्तुत अभंगातील आशय अतिशय सहज व सुलभ असा आहे. कुटुंबातील सर्व व्यक्तीची नामावली ही ग्रामीण परंपरेशी मिळती जुळती अशीच आहेत. जनाबाईंच्या अभंग रचनेमध्ये काही कूट व गूढ अशा स्वरूपाच्या रचना पहावयास मिळतात. "नर जन्मात म्हणजे मनुष्य जन्म घेतल्यावर नराने परमेश्वराची भक्ती करायला विसरता काम नये. जो नर भक्ती करण्यास विसरतो, त्याचा जन्म वाया (व्यर्थ) जातो. परमेश्वराची भक्ती न केल्याने मूढ माणसांना शांती समाधान लाभत नाही. त्याच्या जीवनाचे साफल्य, ध्येय साध्य होत नाही" अशा स्वरूपाचा सर्वसाधारण उपदेश पुराणकथा, आख्यान काव्य, देवादिकांच्या उपकथा, प्रवचने याद्वारे प्रसारित केला जातो.

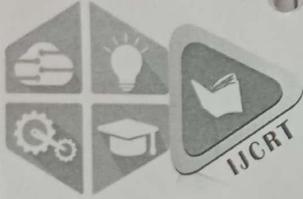
देह, बुद्धी, मन व जीवन साफल्याचे फलित कशात आहे? या विषयीचा समर्पक व सार्थ उपदेशही संत साहित्यात पहावयास मिळतो. 'जीव व शरीर' हे सोळा तत्त्वांनी बनले आहे. (पहा. अ.क्र.१३४) सतरावे तत्व हे जीवनाच्या कल्याणाचे आहे. सतराव्या तत्त्वाचा अंगीकार केल्याने मानवी जीवन सुखी व समाधानी होते, असे सुखी कुटूंब जेव्हा नामभक्तीत रमते, तेव्हा आनंदी स्वरूपात सतत पाझरत राहतो. संत नामदेव हे कीर्तन परंपरेचे आद्य प्रवर्तक आहेत. त्यांनी लोकमानसात जाऊन वाळवंटी कथा कीर्तन प्रपंच थाटला, देऊळ, गाभारा, सोडून अंगणात, वैष्णवांच्या मेळ्यात कीर्तन केले. त्यातून अमाप प्रबोधनाचे कार्य केले. (पहा. अ.क्र. २८०).

सारांश:-

संत जनाबाईंची भक्ती ही एकनिष्ठ व प्रांजळ स्वरूपाची आहे. परमेश्वराला आळवून व त्याची मनोभावे पूजा बांधून जीवनाची सार्थकता होते. असे तिच्या अभंगाचे सार आहे. 'जीवन व प्रपंच' यामध्ये भक्ती श्रेष्ठ आहे. ही भक्ती संत नामदेवाच्यामुळेच प्राप्त झाली. अशी तिची मनोमन धारणा आहे. प्राचीन मराठी संतांच्या बरोबरीने जनाबाईंची पदे व अभंग अत्यंत प्रेमाने आवडीने गाईले जातात. नामदेवांच्या सारख्या थोर संतांच्या घरी 'दासी' म्हणून वावरत असताना तिच्या मनावर चांगले संस्कार झाले. काबाड कष्ट करून जगत असताना संतांच्या सहवासात तिने भगवत भक्तीच्या नामाचा जप केला. त्यातून अत्मोद्धार करून घेतला. जनाबाईंच्या अभंगात भक्ती, वात्सल्य, कारुण्य इ. गुणधर्म आढळतात. आपल्या भावना व्यक्त करताना ती अभंगाद्वारे सहज सुंदर अशा समर्पक उपमाची योजना करते, तसेच लौकिक स्वरूपाचे व व्यवहारातील दाखले देते. तिच्या अभंगात भावनांचा ओलावा असल्याने अभंग रसभरीत वाटतात. जनाबाईंच्या अभंगाच सूक्ष्मनिरीक्षण केल्यास अनेक सौंदर्यस्थळे सापडतात. भावनांचा फुलोरा फुलताना श्री विठ्ठल चरणी तो नम्र होते. अभंग रचनेत टापटीपपणा नसला तरी शुद्ध अंतःकरणाचा ओलावा आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) श्री सकल संतगाथा, खंड पहिला संपा. काशीनाथ जोशी, श्री.संत वाङ्मय प्रकाशन मंदिर पुणे.प.आ.१९२३.
- २) अभंग नवनीत, डॉ. ह.वि. इनामदार, अवधूत प्रकाशन, कोल्हापूर. प. आ. १९९६.
- ३) प्राचीन गीत भांडार, संपा. ना.ग.जोशी, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई. प. आ. १९५९.
- ४) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, ह. श्री. शेणोलीकर प्रकाशन प्र. ज. पाध्ये. पुणे २. आ.प.१९७५
- (५) अभिनव मराठी मराठी शब्दकोश द.ह. अग्नीहोत्री, व्हीनस प्रकाशन, पुणे. आ.प. १९८५

**INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE
RESEARCH THOUGHTS | ISSN: 2320 - 2882**
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

The Board of
International Journal of Creative Research Thoughts
Is hereby awarding this certificate to

RAVINDRA UDDHAVRAO MACHALE

In recognition of the publication of the paper entitled
Impact of Sports, Physical Activities on Health

Published In IJCRT (www.ijert.org) & 7.97 Impact Factor by Google Scholar

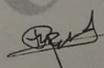
Volume 11 Issue 3 March 2023 , Date of Publication: 20-March-2023

UGC Approved Journal No: 49023 (18)

PAPER ID : IJCRT2303501

Registration ID : 232836

EDITOR IN CHIEF

Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 7.97 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool) , Multidisciplinary, Monthly Journal

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS | IJCRT
An International Scholarly, Open Access, Multi-disciplinary, Indexed Journal
Website: www.ijcrt.org | Email id: editor@ijcrt.org | ESTD: 2013

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

Ref No : IJCRT/Vol 11/ Issue 3 / 501

To,
RAVINDRA UDDHAVRAO MACHALE

Subject: Publication of paper at International Journal of Creative Research Thoughts.

Dear Author,

With Greetings we are informing you that your paper has been successfully published in the International Journal of Creative Research Thoughts - IJCRT (ISSN: 2320-2882). Thank you very much for your patience and cooperation during the submission of paper to final publication Process. It gives me immense pleasure to send the certificate of publication in our Journal. Following are the details regarding the published paper.

About IJCRT : Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 7.97 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool) , Multidisciplinary, Monthly, Indexing in all major database & Metadata, Citation Generator, Digital Object Identifier(DOI) | UGC Approved Journal No: 49023 (18)

Registration ID : IJCRT_232836

Paper ID : IJCRT2303501

Title of Paper : Impact of Sports, Physical Activities on Health

Impact Factor : 7.97 (Calculate by Google Scholar) | License by Creative Common 3.0

Publication Date: 20-March-2023

DOI :

Published in : Volume 11 | Issue 3 | March 2023

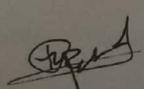
Page No : e430-e432

Published URL : http://www.ijcrt.org/viewfull.php?&p_id=IJCRT2303501

Authors : RAVINDRA UDDHAVRAO MACHALE

Notification : UGC Approved Journal No: 49023 (18)

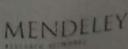
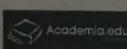
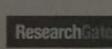
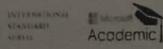
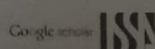
Thank you very much for publishing your article in IJCRT.

Editor In Chief

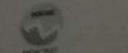
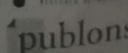
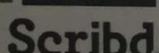
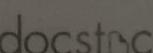
International Journal of Creative Research Thoughts - IJCRT
(ISSN: 2320-2882)

Indexing

CiteSeer^x

Impact of Sports, Physical Activities on Health

Dr. Ravindra Uddhavrao Machale

Director of Sports and Physical Education,
NSSR's Arts and Commerce College, Parli Vaijnath, Dist. Beed

Abstract:

According to the well-known saying "Health is Wealth," wellness is a person's most valuable asset, and it is not worth living without it. It appears to imply that even if a person has a lot of money or other advantages in life, his existence will be pointless if his health is in danger. Those who live in metropolitan regions regularly have sleep problems in today's world. This is due to their hectic lifestyle, which makes it difficult for them to handle everything. According to studies, jogging improves your sleep and mental health more than taking medication or attending an expensive retreat. Several research have shown this. To sleep better, one needs to do healthy activities. It is also widely acknowledged that regular exercise increases productivity.

Keywords: Activity, health benefits.

Introduction:

Many of today's diseases are the result of poor lifestyle choices. Diabetes, HBP, Obesity, Cancer, Waist pain, Arthritis and stress are all common today. We've even come to accept them as a part of our lives. However, all of these diseases are completely preventable, and exercise is the best medicine. The World Health Organization claims that depression is a widespread illness. Sports have a depressant effect. Increasing exercise levels is one strategy for avoiding depression. Sports have a favorable impact on mental health, according to studies. Regular exercise can help maintain the body healthy and avoid numerous ailments. Exercising benefits both physical and mental wellness. Stretching exercises, aerobics, and breathing exercises should all be included in regular exercise. Exercise recharges one's life. For instance, persons with serious depressive disorder often feel better after just thirty minutes of treadmill activity. Physical activity helps knee health. The impact of aerobic exercise on the knees and joints is the subject of numerous urban legends. One of them is the fact that running hurts your knees. It is possible, although overexertion or poor technique are more frequently to blame for knee pain. Conversely, jogging lowers the likelihood of developing knee osteoarthritis if these factors are taken into account.

Exercise Advantages

1. Assist with weight management
2. Physical capacity improves less depression
3. Optimism, Muscles get stronger.

4. Body slimming boosts immunity. Muscles get stronger.

Exercise improves our body's efficiency and efficacy. At the same time, our immunity grows. If every family in the country is healthy and fit, our country's economic situation would undoubtedly improve. Exercise is the finest health-maintenance mantra. Exercise, we've all got a lot of misunderstandings about exercising. Exercise is any physical activity that enhances our health and well-being. It lowers stress levels.

One of the primary advantages of physical activity is its effect on stress levels and emotional stability. The motor cortex does, in fact, control exercise. During exercising, this region is actively employed and draws energy from the nervous system. As a result, exercise regulates our emotional responses to stress, is unable to maintain a state of tension. As a result of exercise, we feel more at ease and confident.

Every day, spend at least an hour exercising. You can run, jog, or walk. There is no need to commit suicide, but you should engage in some moderate physical activity/work on a daily basis. Do a high-intensity workout if you want to lose weight quickly. For example, walk for an hour at a brisk pace. You can also jog or walk as fast as you can.

Protein helps the body rebuild without converting muscle to fat. The only drawback is that your muscles will be sore following your intense workout. There may be some uneasiness, but this indicates that your body is improving. Keep the body hydrated after each workout and consume a sufficient amount of protein. In regard to wellness, we need more gardens than stores today. Exercise is more important than medicine, and clean air is more important than polluted air. More than just life, a beautiful life is considered necessary. As a result, no matter how much the rabbit in the thing jumped, it was only exhausting its health if it didn't get any exercise. Rather, if we cultivate the commitment, mental focus, and work ethic of a turtle, we will undoubtedly live a happy and healthy hundred years like him.

Planning your physical activity benefits from keeping track of the daily caloric intake. As a result of the fact that they eat in this manner and consume more calories than the ordinary individual. Yet, those who are trying to thin down and lose weight focus more on activity than calorie intake.

Goal-setting and maintaining a positive outlook are essential for losing weight. You can inspire yourself to get the fit body you want if you maintain a positive outlook.

The organized knowledge that a person learns through different physical activities is known as physical education. Physical education covers significant muscle movements and associated activities as part of a more comprehensive topic. The holistic growth of a child's personality through physical activity, through the full and proper development of body, mind, and soul, is what physical education is all about.

Conclusion :

Personal hygiene, exercise, a healthy diet, relaxation, recreation, and other activities all contribute to physical health. These topics are all included in physical education. Physical education also cultivates the human intellect. Yoga is practiced in physical education to promote mental wellness. An individual's mental health is influenced by culture. Therefore, the objective has been established for physical education to promote physical, mental, and social well-being.

To shape a person's total personality through physical, intellectual, emotional, and social growth. This is a critical goal of physical education. The individual's body is an essential goal of physical education. Personality is the unique combination of a person's physical look, behavior, tastes, attitudes, accomplishments, and artistic abilities. Physical education helps to cultivate many of these elements.

References :

- Green, K., & Hardman, K. (2010, October 1). Physical Education: A Reader. <https://doi.org/10.1604/9781841260273>
- Maclaren, A., & Maclaren, A. (2010). Physical education. Forgotten Books.
- Sunil, B., & Dhirendra, T. (2015, August 12). Approach Towards Physical Education: India and Abroad.
- Fallaize, A. E., Horvat, M., Croce, R. V., & Pesce, C. (2019, March 7). Developmental and Adapted Physical Education: Making Ability Count. Routledge.
- Harrison, J. (Ed.). (2017, May 23). Essentials of Physical Education.

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

● **Mailing Address** ●

Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

Email : powerofknowledge3@gmail.com /

shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

दलित विमर्श स्त्री और समाज के संदर्भ में

प्रा.डॉ.अर्चना दिनेश परदेशी

हिंदी विभागाध्यक्ष,

नवगण महाविद्यालय, परली वै. जि.बीड.

अनेक भाषाओं में आत्मकथाएँ लिखी गई हैं, किंतु आत्मकथा को साहित्यिक विद्या के रूप में प्रतिष्ठित करने का महान कार्य मराठी दलित आत्मकथाओं ने ही किया है। जातीयता का जहर सबों में सदियों से भरा हुआ है। जातीयता के नाम पर यह शोषक सदियों से दलितों का शोषण करते आए हैं। दलितों को अज्ञानी रखने के लिए ही शिक्षा से वंचित रखा गया था। तीनों वर्णों की सेवा करना, मल साफ करना, मृत पशुओं को उठाना, चमड़े के जूते बनाना, शमशान घरों के मुद्दों को जलाने जैसा काम शूद्रों को दिया गया था। इन नीच कामों से समाज में छुआ छूत की अवधारणा उत्पन्न हुई गाँवों में इन शूद्रों को गाँव के बाहर रहने के लिए विवश किया गया। शहरों में भी इनके अलग मोहल्ले बनाए गए।

डॉ. आम्बेडकर ने देश के सभी दलितों का आवाहन किया था कि यह नीच काम करना बंद कर दो। अपने बेटे-बेटियों को पढ़ाओ। सवणों जैसा काम करो। उनके जैसा पेहराव करो महाराष्ट्र के महानगरों में बाबासाहेब आम्बेडकर की बात मान ली गई सवणों की गंदगी ढोने का काम छोड़ दिया। बाबासाहेब के विचारों से दलितों को अपनी गुलामी का एहसास हुआ। उनकी वेदना को वाणी मिली क्योंकि उस मूल समाज को बाबा साहब के रूप में अपना नायक मिला। दलितों की वह वेदना दलित साहित्य की जन्मदात्री है। दलित साहित्य की वेदना में की वेदना नहीं। यह बहिष्कृत समाज की वेदना है। दलित साहित्य भोग विलास और मनोरंजन का साहित्य न होकर शोषण की कराह और अपने समय की सच्चाई है श्री प्रेमकुमार मणि की मान्यता है कि दलितों के लिए दलितों के द्वारा लिखा जा रहा साहित्य दलित साहित्य है यह विलास नहीं आवश्यकता का साहित्य है। संपूर्ण विज्ञान इसकी दृष्टि है और पीड़ित मानवता का उदार इसका इष्ट है।

साहित्य में अन्य विधाओं की तरह आत्मकथा लेखन भी एक सशक्त विद्या एवं माध्यम है। आत्मकथा में मात्र अनुभवों को साहित्यिक जामा पहनाकर स्वयं की विवशता बेचैनी, अकुलाहट, स्वयं भोगी गई यातना को उजागर करने का भी एक सशक्त माध्यम है। आज हिन्दी का दलित साहित्य लेखन भी काफी समृद्ध हो रहा है। दलित साहित्यकारों ने अपनी संवेदनाओं और अनुभूतियों को कहानियों, उपन्यासों, नाटक और आत्मकथाओं जैसी विद्याओं के माध्यम से सजीवता से उकेरा है।

दलित सदियों से शोषित और अपमानित होता रहा है। हिंदुओं की, ज्यादातियों और गुलामी मानसिकता के चलते ही, दलितों को संगठित होकर मुक्ति आंदोलन करना पड़ा। वर्ण विषमता एक तरह से मानव के भीतर घृणा और शोषण के प्रतिस्वयं में निहित है, जो समाज में कहीं वर्णों में तो कहीं वर्णों

के रूप में उभरने लगी है भारतीय समाज में सवणों के अमानवीय व्यवहार और गुलामी की जंजीरों मुक्त होने के लिए इन्हें कई कटीले राहों से गुजरना पड़ा। इसी संदर्भ में जीवन हमारा का विशेष महत्व है।

जीवन हमारा यह एक दलित स्त्री की रचना है, जिसमें दलित चेतना के साथ साथ ऐसी स्त्रीवत् चेतना भी है जो दलित समाज में स्त्रियों के दमन और उत्पीड़न के बारे में सजग है। जीवन हमारा महाराष्ट्र के एक गाँव की महार जाति के दलित समुदाय के जीवन की आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक वास्तविकताओं तथा अनुभवों का अत्यंत सजीव चित्रण है, जिससे उत्त समाज की गरीबी, गुलामी और यातना की दिल दहलाने वाली तस्वीरें सामने आती हैं बेबी कांबले ने महारों की गरीबी, गुलामी और यातना की दर्दनाक दशाओं का केवल चित्रण ही नहीं किया है, उनके आर्थिक सामाजिक कारणों और सांस्कृतिक परिणामों की खोज भी की है। ये भूख से मरने से बचने के लिए कमी मरे हुए जानवर का मांस खाते हैं तो कभी नागफनी का फल। उस समुदाय के सभी लोग यस्त्र के नाम पर चिथड़े पहनते हैं और जीवन भर नागफनी के कुस तथ काँटों से लड़ते हुए मरते हैं। यहीं नहीं इसमें स्वयं सवणों की गुलामी के शिकार दलित पुरुष अपने घर की औरतों को गुलाम समझते हैं और उन पर हर तरह के अत्याचार करते हैं। इतना ही नहीं, घर में सांस अपनी बहु के साथ गुलामों जैसा व्यवहार करती है, उन्हें अनेक प्रकार की यातनाएं देती हैं।

गुलामी की इस सर्वग्रासी प्रक्रिया के विकराल रूप और उसके चंगुल में फंसे दलित समुदाय, विशेष रूप से दलित स्त्री की लाचारी तथा पीड़ा की जैसी अभिव्यक्ति इस रचना में बेबी कांबले ने किया है। वैसी कई गैर दलित तो क्या दलित पुरुष भी नहीं कर सकता। दिन-प्रतिदिन की जिंदगी के दुःख अपमान और यातना के सजा से बचने के लिए दलित समुदाय फेंटेसी की एक दुनिया रचता है और उससे सुख की तलाश करता है। यही उसकी सांस्कृतिक दुनिया है, जिसमें तरह-तरह के रिती रिवाज हैं, धार्मिक प्रथाएँ हैं, स्तुति है, अंधविश्वास हैं, देवी-देवता तथा भूत प्रेत हैं और उसकी पूजा के उत्सव हैं। ये उत्सव दलितों के अभिशप्त जीवन में सुख और स्वतंत्रता के क्षण लेकर आते हैं। ऐसे उत्सवों में पोतराज बनाने की प्रथा का महार समाज की संस्कृति में विशेष महत्व है, इसलिए उसका जीवन हमारा में विस्तार से वर्णन किया गया है। फेंटेसी में सुख और संतोष खोजने की प्रवृत्ति का एक रूप यह है कि महार परिवार में पुरुष को राजा, स्त्री को रानी, बच्चे को राजपुत और झोपड़ी को राजमहल कहा जाता है। बेबी कांबले ने जीवन हमारा में महार समाज की सांस्कृतिक दुनिया का जीता जागता चित्रण किया है, लेकिन उसमें निहीत स्वद्विवाद और अंध विश्वास की आलोचना भी की है। इस रचना में महार जीवन के यथार्थ की विरूपता का संयम, सहानुभूति और आत्मीयता से जैसा चित्रण किया गया है। ऐसा हिन्दी के दलित साहित्य में अभी कहीं नहीं है।

मैले चीकट शरीर, बिना तेल लगे, गंदे उलझे बाल किसी झाड़ी की तरह कंधे पर फैले हुए बच्ची था। एकसे नग घटा बच्चे एक एक घर में आठ-आठ दस-दस होते कहीं कहीं तो पंद्रह तक होते। जीवन हमारा यह आत्मानुभूति की रचना है। इसमें केवल कस्युणा और सहृदयता के सहारे दलित

जीवन पर लिखी रचनाओं से एकदम भिन्न हैं, यह केवल बौद्धिक सहानुभूति से उपजी रचनाओं से भी अलग है। जब कोई दलित अपने समुदाय के जीवन के बारे में समझदारी से लिखता है, तो उसकी दृष्टि में कैसी आग; उसके चित्रों में कैसी आभा और उसकी भाषा में कैसी उर्जा होती है। काबले कहती है आपके प्रति ईमानदार रहे हमारी सच्ची निष्ठा आप में रही। फिर क्यों हमारे हिस्से में सिर्फ आपकी घृणा ही आई? आप लोगों ने हमसे कदम-कदम पर बेईमानी की हर जगह छला, लेकिन हमने कभी पलटकर बेईमानी करने की सोची भी नहीं। चोकर भूसी को रोटी खाई। झोपड़ी को महल समझा। अपने घोर, कास्युणिक, दारिद्र्य को अपना स्वर्णकाल मानते रहे। सब कुछ सहते रहे, केवल इस आस को जिलाए रखकर कि शायद आने वाला कल अच्छा होगा भविष्य के कल्पनीक सुखों में डुबे रहकर वर्तमान में दुःख जिल्लत, यातना भोगते रहे। अपने भीतर की उम्मीद को हमने मरने नहीं दिया। अपमान और भूख के नरक में चलते रहकर भी इस आशा के पैधे को सींचते रहे।

‘जीवन हमारा आत्मकथा में जीवन की वास्तविकताएँ इतनी भीषण और विभत्स है कि उस कथा को पढ़ते हुए पाठक बेचैनी और संत्रास अनुभव करते हैं। यह सोचने के लिए विवश हो जाता है कि जिस जीवन की कहानी पढ़ना इतना दुःखदायी है। उसे जीना कितना कठीन होगा? कुछ पंक्तियाँ अवलोकनीय हैं जिसमें ईश्वर को भी उन्होंने ललकारा है क्यों रे ब्रम्हा, क्यों रे सटवी, सवणों से धर्म के नाम की रिश्वत लेकर हम लोगों की - पीढ़ियाँ मिट्टी में मिला दी। हम इसलिए इतनी पूजा-अनुष्ठान करके तुम्हें बुलाते हैं कि तुम सवणों के हक में खड़े होकर हमारे साथ अन्याय करो तुमने सैकड़ों बार हमारे भाग्य में दुर्भाग्य, दुःख लिखा। हमने हजारों दुःख बदनसीबी सहन करी हम तुम्हारे लिए दुःख सह सहकर भी हारे नहीं हारे तो तुम हो हे ईश्वर! तुम इतने दुख नहीं दे सकते जितने हम सह सकते हैं और यही हमारी ताकत है।

इस रचना में दलित समाज की केवल गावना की ही कथा नहीं है। उसके जागरण की भी कथा है। इसमें दलितों का जीवन संघर्ष ही नहीं है, उनकी मुक्ति के संघर्ष की प्रेरणा और प्रारंभ की कहानी भी है। देवी काबले ने महाराष्ट्र के दलित समाज के जागरण क्रांतीकारी अभियान के महत्व का सम्यक विवेचन किया बौद्ध धर्म-दर्शन की प्रेरक भूमिका और भीमराव आंबेडकर के 1 लेखिका कहती है, हम लोगों के धैर्य और सहन शक्ती के परिणाम स्वस्व यह अंकुर बाहर आया, जिसने समाज को, फिर विश्व को ममता, बंधुत्व और समानता का रास्ता बताया और ये थे भगवान बुद्ध जिनकी नीतियों पर चलकर भीमराव आंबेडकर ने इन अंधों को आंखे दी युद्ध की तीनों बातों को लेकर चलने वाले डॉ. आंबेडकर

ने हमें गुलामी से मुक्ती दिलाई। डा. आम्बेडकर ने आजीवन शिक्षा को महत्व दिया। आम्बेडकर साहब की दलित सामाजिक क्रान्ती की प्रेरणा से प्रभावीत होकर 1950 में महाराष्ट्र में दलित साहित्य संघ की स्थापना हुई। डॉ. आम्बेडकर की विचारधारा का केंद्र मनुष्य था। इसलिए उसकी सीमाओं के दायरे में पूरी मानवता समा जाती है।

शिक्षा केवल प्रगति का ही नहीं उन्नति का भी मार्ग है। जिस पर चलकर व्यक्ति अपने जीवन को सही साँचे में ढालने में उन्मुख होता है। अनपढ़ व्यक्ति को अपमान: अन्याय सहना पड़ता है। व्यक्ति चाहकर भी होनेवाले अन्याय, अत्याचार के विरुद्ध आवाज उठाने में स्वयं को कमजोर समझता है। शिक्षा न केवल व्यक्ति को नई राह दिखलाती है, न केवल नई सोच, नयी समझ पैदा करती है, बल्कि आत्मसम्मान से सर उठाकर जीने और समाज में आगे बढ़ने हेतु प्रेरित भी करती है।

उस समय विद्यालयों में अछूतों के साथ सौतेला व्यवहार किया जाता था। बड़े विद्यालयों के द्वार उनके लिए बंद थे। चाहकर भी उन्हें प्रवेश नहीं मिल पाता था। यदि प्रवेश मिल भी गया तो उन्हें कठिनाईयों का सामना करना पड़ता था।

मुक्ति का मार्ग दलित और स्त्री ने पहली बार अपनी लेखनी से व्यक्त करने के लिए आत्मकथा लिखी। हजारों वर्षों के गुलामी के इतिहास में एक नया अध्याय जोड़ दिया। इन सबके पीछे डा. आम्बेडकर के विचारों की प्रेरणा ही रही है। हिन्दी-मराठी दलित आत्मकथाओं के चित्रित स्त्री एक आंदोलन का हिस्सा रही है। डॉ. बाबा साहेब ने कहा था जब तक आंदोलन में स्त्रियों का सहयोग नहीं होगा वह आंदोलन सफल नहीं होगा। दलित आंदोलन की एक विशेषता यह है कि स्त्रियाँ बड़े पैमाने पर बाबासाहेब के मानवमुक्ति आंदोलन में सक्रिय रही हैं। इसलिए हिन्दी-मराठी दलित आत्मकथाओं में स्त्री का चित्रण एक आंदोलन की प्रमुख भूमिका को रेखांकित करता है। साथ दलित स्त्री का प्रतिनिधित्व भी करता है। दलित आत्मकथाओं में भोगी हुई पीड़ा, अनुभूति, एहसास को शब्दबद्ध किया है। यह दलित स्त्रियाँ जंगल में जाकर घास, जलावन की सूखी लकड़ियाँ लाती थी। यह खेतों में मेहनत- मजदूरी करती थी। कुछ औरतें कोल्ड स्टोरेज में भी आलू-प्याज के छटाई का काम करती थी। खेत और कोल्ड स्टोरेज काम करनेवाली औरतों का आर्थिक और शारीरिक शोषण होता था।

दलित स्त्री को उसके परिवार और समाज में सताया जाता है। उसके ही परिवार के पुरुष ने स्त्रियों की उन्नति हमेशा बंधन डाला। डरी हुई, सहमी हुई जिंदगी में साँस लेती है दलित स्त्री दलित स्त्री को आगे बढ़ने के लिए पहला संघर्ष अपने समाज से करना पड़ता है। स्त्री होने की आसदी घर और बाहर एक जैसी है। दलितों के घर में यदी लड़की का जन्म होता है तो उसे अशुभ माना जाता है अपने अपने पिंजरे मोहनदास नैमिशराय उस स्थिती का चित्रण करते हैं जहाँ दलित नारीयों को उनके नाम से न पुकारकर परित पूर्ण नामों पुकारते हुए कहते हैं अरी ओ चमारी, अरी ओ लंडुए की घरवाली, अगर कोई गोरी-चिट्टी

हुई तो अरी ओ मूरी, काले रंग की हुई तो अरी ओ कल्लों, टांग खराब हुई तो लंगड़ी- -कछ नाम स्वयं बना लेते जैसे छनियों, झुनिया. फिरकनी यो बस्ती की औरतों के नाम गंगा, चम्पा, चमेली, राधा, सावित्री नहीं होते थे। जाति के नाम ही नाम भी सुझाता था।

आज की दलित नारी भी अपने बच्चों के भविष्य के प्रति सचेत है (मेरा सफर मेरी मंजिल) में माँ किस प्रकार पति देहांत के बाद भी हाड़तोड़ मेहनत मजदूरी करके लेखक को पढ़ा लिखाकर अपने पैरों पर खड़े होने योग्य बनाती है। इस प्रकार हम कह सकते हैं की दलित साहित्य कमजोर वर्ग की अनगूँज है चाहे यह दलित या स्त्री।

सारांश

दलित सदियों से शोषित और अपमानित होता रहा है। हिंदुओं की ज्यादतियों और गुलामी मानसिकता चलते दलितों संगठित होकर मुक्ति आंदोलन करना पड़ा। वर्ण विषमता एक तरह से मानव के भीतर घृणा शोषण प्रतिरूप निहित हैं, जो समाज वर्गों में तो कहीं वर्णों में उभरने लगी भारतीय समाज स्वर्णों अमानवीय व्यवहार और गुलामी की जंजीरों से के कई कटीले राहों से गुजरना पड़ा। इसी संदर्भ 'जीवन हमारा' विशेष महत्त्व है।

संदर्भ ग्रंथ:

- 1 दलित साहित्य चिंतन आयाम सं.एन.सिंह पृ.क्र.57.
- 2 जीवन हमारा बेबी कांबले, वही- पृ.क्र.18.
- 3 पृ.क्र.48.
- 4 जीवन हमारा बेबी कांबले पृ.क्र.72.
- 5 वही, पृ.क्र.115.
- 6 साहित्य दर्पण डा. इबतवार द. तुकाराम, डा. वसंत द.क्षीरसागर, पृ.क्र.-88.

Pursuit of Excellence
Est. 1993

Navgan Shikshan Sanstha Rajuri's ARTS COMMERCE COLLEGE

Parli Vajjnath, Dist. Beed 431515 Maharashtra

NAAC 'A' GRADE

Affiliated to : Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Email : navganparli@rediffmail.com

Captain Dr. Rajpange M.G.
Principal

Dr. Bharatbhushan Kshirsagar
Secretary

Ref. No. 2022-23/ N. S. S. 25191

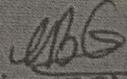
Date : 13.06.2022

प्रति,
डॉ. अर्चना परदेशी
प्रवेश समिती - ड

विषय : महाविद्यालयीन शैक्षणिक वर्ष 2022-23 च्या प्रवेश समिती बाबत.

उपरोक्त विषयी आपणांस कळविण्यात येते की, आपल्या महाविद्यालयाच्या शैक्षणिक वर्ष 2022-23 च्या प्रवेश समितीसाठी खालीलप्रमाणे सदस्यांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. तरी आपण प्रवेशासाठी खालील सदस्यांसोबत खालील गावांना भेटी देवून विद्यार्थ्यांची नावे, मोबाईल नंबर सह उपप्राचार्य यांच्याकडे अहवाल सादर करावा.

गावाचे नाव	समिती सदस्य
● परळी वैजनाथ शहरातील सर्व शाळा कॉलेज मध्ये भेटी देणे (मुली)	● डॉ. वंदना फटाले ● प्रा. आफिया उजमा ● प्रा. सोनाली जोशी ● प्रा. ज्योती मुंडे

Principal
N.S.S.'s Arts & Comm College
Parli-Vajjnath, Dist. Beed

Pursuit of Excellence
Est. 1993

Navgan Shikshan Sanstha Rajuri's ARTS COMMERCE COLLEGE

Parli Vaijnath, Dist. Beed 431515 Maharashtra

NAAC 'A' GRADE

Affiliated to : Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

Email : navganparli@rediffmail.com

Capt. Dr. Rajpange M.G.
Principal

Dr. Bharatbhushan Kshirsagar
Secretary

Ref. No. 2022-23/ Committee/145

Date: 18.07.2022

प्रति,

प्रोफेसर डॉ. परदेशी ए.डी.

सहायोगी प्राध्यापक, न.शि.सं.चे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, परळी वैजनाथ.

विषय: शैक्षणिक वर्ष 2022-23 पासून महाविद्यालयीन समितीचे कामकाज सांभाळणे बाबत.

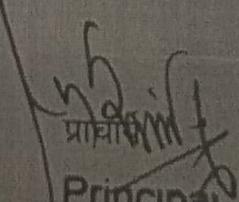
वरील विषयी आपणांस सविनय कळविण्यात येते की, चालु शैक्षणिक वर्ष 2022-23 पासून ते शै.वर्ष 2025-26 पर्यंत आपणाकडे खालील समितीचा कार्यभार देण्यात येत आहे. दरवर्षी समितीचा अहवाल, छायाचित्रासह व कागदपत्रांसह दरवर्षी मार्च महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात प्राचार्याकडे जमा करावा.

तसेच आपल्या समितीकडील माहिती देण्याची जबाबदारी समिती प्रमुख व सदस्यांची राहिल.

Name of the Committee	Chairman	Member
Women Grievance Cell/ Vishakha Committee महिलातक्रारकक्ष / विशाखासमिती	Dr. Pardeshi A.D.	Mrs. Uzama Aafiya Dr. Phatale U.M. Mrs. Joshi S.R Mrs. Khadke S.C.
Hostel and Canteen Committee वसतिगृह आणि कॅन्टीन समिती	Dr. Pardeshi A.D. Dr. Phatale V.S.	Mrs. Joshi S.R
College Magazine Committee कॉलेज मॅगझिन कमिटी	Dr. Ghumre L.B.	Dr. Dhaigude R.B. Dr. Pardeshi A.D. Dr. Awasthi S.S. Mrs. Uzama Afiya Dr. Gholap B.G. Dr. Kurude D.K. Shri. Waghmare S.A.

प्रत माहितीस्तव सादर :

मा. सचिव, नवगण शिक्षण संस्था राजुरी न. ता. जि. बीड

Principal
N.S.S.R's Arts & Comm College
Parli-Vaijnath, Dist. Beed

Jawahar Education Society's

VAIDYANATH COLLEGE, PARLI-VAIJNATH

Arts, Commerce & Science

Ambajogai Road, Parli-Vaijnath, 431515 Dist. Beed (Mah.)

NAAC Accredited at the 'B' level

Email: vaidyanath_college@rediffmail.com, website: www.vaidyanathcollege.org.in

Dr. J. V. Jagatkar
Principal

11/04/2023

Exam/2022/2023/10

To

Pro. Archana Benesh Pardeshi
Head, Dept. of Hindi
Naygar Mahavidyalaya Parli Vajjnath.

Sub :- Appointment as External Examiner for B.A. III in the
subject Hindi exam Oct.-Nov./March - April 2022-23

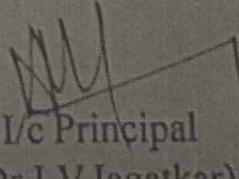
Sir,

With reference to above noted subject. Sir you have appointed as a External
Examiner for B.A. III Hindi project for the date 12/04/2023

So kindly accept the same.

Thanking you.

Yours faithfully,

I/c Principal
(Dr. J. V. Jagatkar)
PRINCIPAL
Vaidyanath College
Parli-Vaijnath

Copy to :-

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____

जवाहर एज्युकेशन सोसायटीचे,

वैद्यनाथ कॉलेज, परळी वैजनाथ

आर्ट्स, सायन्स अॅण्ड कॉमर्स

अंबाजोगाई रोड, परळी-वैजनाथ, ४३१५१५ जि.बीड (महाराष्ट्र)

NAAC Accredited at the 'B' level

Email: vaidyanath_college@rediffmail.com website: www.vaidyanathcollege.org.in

प्र.प्राचार्य

(डॉ.जे.व्ही.जगतकर)

Ref No-2022-23/11

-:: प्रमाणपत्र ::-

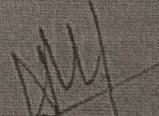
प्रमाणित करण्यात येते की, डॉ./प्रा./ प्रो. डॉ. अरुणा दिनेश परदेशी

यांनी बाह्यपरिक्षक म्हणून दि. 12/04/2023 रोजी आमच्या महाविद्यालयात बी.ए. III

च्या हिंदी विषयाचे प्रकल्प कार्य मूल्यांकन पूर्ण केलेले आहे. त्यांना दि. 12/04/2023

रोजी दुपार नंतर कार्यमुक्त करण्यात येत आहे.

कळावे.

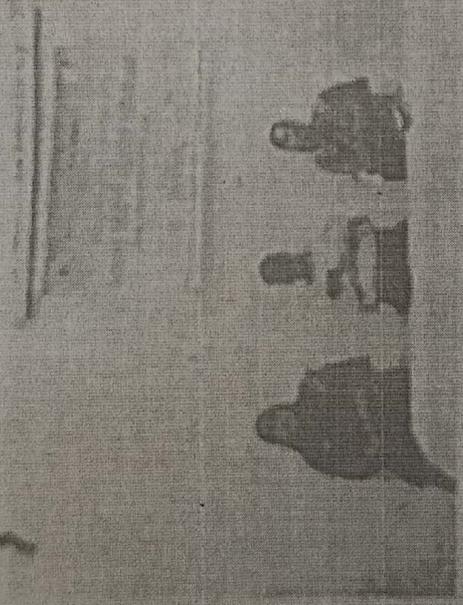

प्र.प्राचार्य

(डॉ.जे.व्ही.जगतकर)

PRINCIPAL
Vaidyanath College
Parli-Vainath

अत्याचारास प्रतिबंध करणाऱ्या कायद्यांची गरज - डॉ. शुभांगी गीते

जवळी घेऊनच (प्रतिनिधी):
 देवेंद्र नवगण
 न्यायविद्यालयमध्य आयोजित
 महिला रज्ज निवारण
 समितीच्या कार्यक्रमात बोलताना
 फळी न्यायलयातील एडवोकेट
 शुभांगी गीते या बोलत होत्या.
 कानाच्या टिकानी महिलांचा
 लैंगिक छळ या विषयावर बोल-
 ल्या त्यांनी सांगितले की
 आताच्या काळातल्या राज्यामध्ये
 महिलांचा अत्याचार अत्यंत वाढत
 चलायला आहे. त्यांनी विविध
 कायद्यांवर विविध एडवोकेट

लैंगिक छळ होतो त्यास प्रतिबंध
 कारणे कायदे आहेत तसेच
 आता परिस्थिती पुरुषांवर लैंगिक
 छळाची वेळ येण्याची देखील
 आली आहे त्यामुळे पुरुषांनाही
 आपले संरक्षण करण्यासाठी
 कायद्याने योग्य ती कलमे आणि
 उपाययोजना काढणे गरजेचे

असल्याचे मत त्यांनी
 नोंदवले. कार्य क्रमाच्या
 अध्यक्षस्थानी महाविद्यालयाचे
 प्राचार्य कॅप्टन डॉ. एम. जी.
 राजपाणे हे होते तर प्रा. एस. आर.
 जोशी, प्रा. अफीया उजम, प्रा.
 मुंडे यांची प्रमुख उपस्थिती होती.
 डॉ. राजपाणे (पान २ वर)

18.11.23
 15/11/23

UGC CARE LISTED PERIODICAL
ISSN : 2278 - 6864

Education and Society

Since 1977

Vol-47, Issue-2, No.8, April-June : 2023

Indian Institute of Education

J. P. Naik Path, 128/2, Kothrud, Pune-411 038

Education and Society

ISSN: 2278-6864
UGC CARE Listed Periodical

शिक्षण आणि समाज

Education and Society

Since 1977

The Quarterly dedicated to the policy of "Education for Social Development and Social Development through Education"

Indian Institute of Education

J. P. Naik Path, Kothrud, Pune-38

Education and Society
Indian Institute of Education

Founders

Prof. J. P. Naik and Dr. Chitra Naik.

Shri. S. D. Gokhale, **Administrator**

Editorial Board

Dr. Jayasing Kalake, *Editor*

Dr. P. N. Gaikwad, *Executive Editor*

Dr. Prakash Salavi, *Assistant Executive Editor*

Dr. S. M. (Raja) Dixit

Prof. V. N. Bhandare

Dr. Sharmishtha Matkar

Shailja Sawant, Secretary

Publisher

Indian Institute of Education

J. P. Naik Path, 128/2, Kothrud, Pune 411038

Web-site: www.iiepune.org

E-mail: editor.iiepune@gmail.com

'Shikshan ani Samaj' (Education & Society), the educational Quarterly is owned, printed and published by the Indian Institute of Education, Pune. It is printed at Pratima Offset, 1B, Devgiri Estate, S.No. 17/1B, Plot No. 14, Kothrud Industrial Area, Kothrud, Pune 411038 and Published at Indian Institute of Education, J.P. Naik Path, 128/2, Kothrud, Pune 411038. Editor: Dr. Jayasing N. Kalake Opinions or views or statements and conclusions expressed in the articles which are published in this issue are personal of respective authors. The Editor, Editorial Board and Institution will not be responsible for the same in any way.

INDEX

1	EDUCATIONAL STATUS OF WOMEN IN POST INDEPENDENCE ERA
2	DIETARY FIBER AND ITS IMPACT ON HEALTH STATUS OF ADULT WOMEN
3	NEED OF WOMEN EMPOWERMENT IN THE MEANS OF PANCHAYAT RAJ
4	DOMESTIC VIOLENCE IN DIASPORA: A CRITICAL STUDY OF HEAVEN ON EARTH AND PROVOKED
5	IMPACT OF MEDIA ON WOMEN'S POLITICAL PARTICIPATION AND EMPOWERMENT IN INDIA: A REVIEW ANALYSIS
6	PROBLEMS OF INDIAN WORKING WOMEN
7	A STUDY OF MENSTRUAL HEALTH STATUS OF ADOLESCENT GIRLS IN RURAL AREA
8	A BRIEF OVERVIEW OF THE FEMINIST MOVEMENT IN INDIAN LITERATURE
9	WOMEN ENTREPRENEURSHIP AND ECONOMIC EMPOWERMENT IN INDIA
10	PLATINUM JUBILEE OF INDEPENDENCE AND WOMEN EMPOWERMENT : CURRENT SCENARIO
11	INDIAN WOMEN EDUCATION
12	PORTRAYAL OF MODERN ASPIRATIONS: A STUDY OF WOMAN CHARACTERS IN THE HUNGRY TIDE
13	POLITICAL, SOCIAL AND FAMILY STATUS OF WOMEN WORKING IN URBAN AREAS: (REFERENCE BLEED CITY)
14	A COMPARATIVE STUDY OF MENTAL HEALTH AND TYPE OF PROFESSION AMONG WORKING WOMEN
15	CHANGING ROLE OF WOMEN EMPOWERMENT AFTER INDEPENDENCE THROUGH SELF HELP GROUP IN INDIA
16	GLOBALIZATION AND WOMEN IN INDIA
17	PROBLEMS OF POST MENOPAUSAL PERIOD AND NUTRIENT NEEDS FOR HEALTHY AGING
18	WOMEN'S EMPOWERMENT IN MAHARASHTRA: EVIDENCE FROM NHIS 5

PROBLEMS OF POST MENOPAUSAL PERIOD AND NUTRIENT NEEDS FOR
HEALTHY AGING

Dr.Vandana Phatale, Asso. Professor, Navgan College, Parli-V.

Abstract-

Menopausal and post menopausal health has emerged as an important public health concern in India owing to improve economic conditions, Rapid Lifestyle changes, and increase longevity. Generally woman have more Complex and stress full aging process. Many of diseases suffered by post menopausal period. Dietary factor most important in this period. Healthy aging is the ultimate changes and happiness doing this period. Nutrition is a key determinant chronic diseases in this period. This paper will focus on the post menopausal problem and important of food, nutrition and physical activity in the life.

Keywords:menopause, aging, nutritional need, chronic disease.

Introduction

Beginning at post menopausal period it is also called the "change of life" in this period nutritional issues and health challenges create specially menopausal period. More physically changes due in this period, depression, anxiety, panic attack, heart flushes', night sweats, muscle mass strength is common changes. In addition heart to work harder because each pump is not as efficient as it used to be., Kidneys are not effective in excreting metabolic products such sodium, acid and potassium. However deficiencies are more common after menopausal period. Primarily due to reduce intake or malabsorption. The loss of mobility among frail, homebound also impact there access to Healthy diverse food. Eating nutrient rich foods and intake the appropriate supplements can help keep you healthy as you age.

Methodology:

Data was collected by using primary and secondary sources. Total 50 woman's wear enrolled. The study was done by interview technique. Data were collected on sociodemographic information, reproductive history and the physical and psychological symptoms, experiences by the respondent.

Objective:

- 1) To know menopausal problem.
- 2) To know the effect of post menopausal period.
- 3) To managing healthy aging.

Result and Discussion:

Table 1: Postmenopausal health problem of Respondents.

Sr. No	Problem	N=50	Percentage
1	Depression	35	70%
2	Forgetfulness	40	80%
3	Libido	42	82%
4	Anxiety	44	84%
5	Panic attacks	30	60%
6	Hot flushes and	35	65%
7	Blood pressure	40	80%
8	Coronary	18	38%

	heart disease		
9	Diabetes	25	50%
10	Osteoporosis	32	62%

*Multi choice response

Exploring the treatment for menopause, it is to understand what women experience at menopause that warranted treatment. The symptoms ab menu pass changed significantly over time and definably culture. In 18 century England, for example physician commonly referred to" historical vapours, plethora, piles and fluoralbus"as the most common symptoms of menopause and post menopause. 19 century the least had grown extensively. One British export identified more than100 symptoms of menopause and post menopause, including diabetes epilepsy and anxiety. Throughout the 20th century, physician also identified vasomotor symptoms. The hot flash, sanitation of heat concentrated in the head and neck, but which can over take the inter body. Sweating, heartburn headache, vaginitis, heart palpitation and high blood pressure and general pruritus rounded out the list of commonly reported complaints.

Long term consequences of changes the ovarian hormonal levels includes morbidities associated with aging such as cardiovascular disease, osteoporosis, problems related to memorization, urinary incontinence, skin aging and so. Postmenopausal women proportionately affected by osteoporosis and fracture rates among women are approximately quick as high as man. After Menopause estragon loss the incidence of Alzheimer's, coronaryheart disease rapidly increase in post menoposal women.Euro lentil problems are experienced by one third women from age of 50 years and onwards. Urinary inconsistence is one of the most significant urogenital disorders.

Managinghealthy Aging with Healthy Eating

- Energy requirement into decrease due to reduce physical activity and changes in metabolic function.
- Reduce the amount of saturated fat
- Proteins intake important for healing wounds, fighting infections
- Increase fibre to help lower cholesterol and reduce your risk of heart disease.
- Lower salt intake to help prevent high blood pressure.
- Eating foods with antioxidant vitamins A, C and E for help the Thomas gland to grow and reduce of cardiovascular disease.
- Vitamin B12 and Folic acid can help protect against some kind of cancer
- Vitamin C is important for aging women
- Post menoposal period more calcium and Vitamin D to help maintain bone health

Benefits of exercise:

Regular exercise can help manage many of the symptoms of post menoposal period. Arabic exercise has long been an important recommendation for preventing and treating many of the chronic and typically is associated diseases type 2diabetes and osteoporosis. Bone density,muscles strength.

Conclusion:

Post menoposal woman face the variouschallengesin physical mental and emotional level. Older women Mini positive change with their dietary habits and physically activity. The review provide support for importance of the healthy diet and exercise for the aging women. The studies are needed to magnitude of health problems during post menoposal life among women living in different ecological niches. It is important to assess the level of awareness and management strategies ofhealthy ageing for post menoposal life. Such studies will help devisingculturally appropriate Public Health programs for menoposal and post menoposal women to ensure healthy post reproductive life of them.

Education and Society (शिक्षण आणि समाज)
(UGC Care Journal)

ISSN: 2278-6864
Vol-47, Issue-2, No.8, April-June : 2023

References:

- [1] 1) Gregg EW, Cauley J, Stone k, et al (2003) Relationship of changes in physical activity and mortality among older women. JAMA (18):2379-86
- [2] 2) Mane AB (2016) Aging in India: some social challenges to elderly care. Gerontol Res 5:e136 doi:10.417/2167-7182.1000e136
- [3] 3) Mitchels KB, Wolk A (2006). A perspective study of variety of healthy foods and mortality in women. Int. J Epidemiology 31:847-854
- [4] World Health Organisation. Global recommendations of physical activity for health. Geneva: World Health Organisation 2010
- [5] 5) <http://WWW.healthline.com/nutritionalneedsandaging>

IJEANS

International Journal of Food
And Nutritional Sciences

UGC Care List Journal Group-I

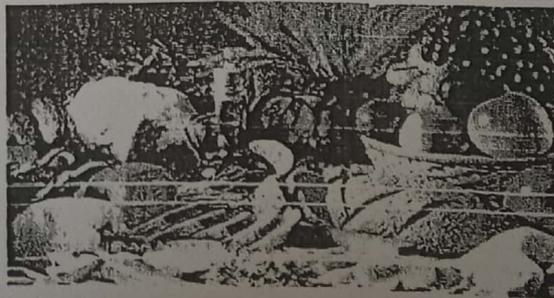
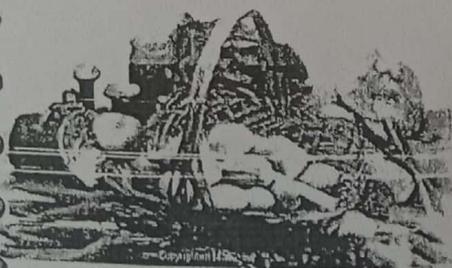
Volume 11

Issue 13

November 2022

Print ISSN: 2319-1775

E-ISSN: 2320-7876

International Journal of Food and Nutritional Sciences (IJFANS)

UGC CARE Listed (Group -I) Journal

November-2022 Volume-11 Issue-13

on

EDITOR IN CHIEF

Prof. Dr. Jaâfar HEIKEL,

Professeur de Médecine et d'Epidémiologie
Spécialiste en Maladies Infectieuses et Santé Publique
Diplômé Universitaire en Nutrition et Maladies Métaboliques
Diplômé Universitaire en Gériatrie
Economiste de la santé Chercheur
CEPN, Sorbonne-Paris

ASSOCIATE EDITORS

Dr. Sang-Han Lee,
Dr. Moawiya A. Haddad
Prof. Dr. Baher

Editorial Board Members

Prof. Danila Di Majo	Dr. Gabriela John Swamy	Dr. Nabil Kadri	Dr. Sergey Gubsky
Dr. Nikhil Kumar Mahnot	Dr. Mahesh Shivananjappa	Dr. Michael Ukwuru	Prof. Mahmoud Abughoush
Dr. V.S. Periasamy	Dr. Leila Houti	Dr. Muhammad Ammar Khan	Dr. Hoda Salama Ibrahim
Prof. Dr. Yousif Abd El-Aziz Elhassaneen	Prof. Dr. Lucas Arantes Pereira	Dr. Chanthima Phungamngoen	Prof. Farouk El-Sabban
Dr. T. Kathiravan	Dr. Naeem M Rabeh	Dr. Midhat Nabil Ahmad Salimi	Dr. Nihada Ahmetovic
	Dr Aruna Kumari Nakkella		

Editorial Office

International Journal of Food and Nutritional Sciences

Global E Smart Technologies.

16-11-781/40/7, Moosaranbagh, Hyderabad 500036, Telangana, India.

Contact Emails:-

Submissions: submit.ijfans@gmail.com

CONTENTS

Sr. No	Paper Title	Page No.
1	Types of Doping and Its Side Effects on Athletes: An Overview Mr. Vishal Rajendra Honmane	1-4
2	A Comprehensive Study of Educational and Demographic Status of the Rural- Urban Fringe Area of Kolhapur City Miss. Anita H. Pukale, Dr. Meena B. Potdar	5-13
3	Geographical Analysis of Demographical Characteristics of Karad City Miss. Sayali Sudhir Yadav, Dr. M. A. Patil	14-18
4	Fruit Cultivation Problems of Villages in Satara District: A Geographical Study Mr. Vishal S. Gholap, Dr. D. B. Nalawade	19-24
5	Synergistic Effect of Cypermethrin and Sodium Fluoride on Liver Histo Pathology of Albino Mice P. Ravi Sekhar, Y Savithri	25-30
6	Land Transformation Analysis of Siliguri City using Remote Sensing and GIS techniques Sukhendu Jana, Dr. (Mrs.) Uma Gole	31-38
7	Analysing the Necessity of Cognitive Enhancement Systems for Humans Dr B Kalaiyaran	39-45
8	Framework of Social Security for Disabled Person in India: A Need for an All Inclusive Strategy Priyanka Chaturvedi, Dr. Pooja Gupta	46-48
9	Impact of Yogic Practices on Flexibility and Balance of College Athletes Dr. Ramdas R. Jadhav	49-54
10	Vyasa's Ecological Standpoint in the Mahabharata: A Recherche Research Dr. Sumita Mandal	55-58
11	Ealdtl: Early Alzheimer Disease Diagnosis Using Transfer Learning Suja G P, Dr. P. Raajan	59-63
12	Hunter-Gatherers and Early Food Producing Societies in Kerala Dr. Martiz Kurian	64-67
13	Role of Mudra Yojan in Entrepreneurs Development In India Rohini.R	68-71
14	Unveiling the Teachings of Saint Bhima Bhoi: A Case Study on Peace Education Debendra Bhue	72-74
15	Challenges in front of Indian Democracy Dr.Santram Prabhakar Mundhe	75-76
16	Effects of social media trends on adolescent behavior patterns Sri. Chandrappa A P	77-79
17	Impact of Industrialization on Immigration Patterns of Population Migration in Sangli District of Maharashtra Prof. Dr. S. K. Pawar, Mr. S. D. Kamble	80-84
18	Study of Participation of Women In Life Insurance Dr. Sandeep V. Burken	85-88
19	Job Satisfaction of Secondary School Teachers in the Hybrid Teaching Scenario Ms. Parama Kundu, Dr. Kirti Thakre	89-92
20	Use of per and Polyfluoroalkyl Substances (PFAS) in Cosmetics and their effects on human health Dr. Nidhi Shekhawat	93-96
21	Identifying the Potential of Agri-Tourism in India: Overriding Challenges and Recommend Strategies Dr. Dilip Phoke	97-100
22	The Role of Nutritious Diet in Boosting Athletic Performance Mr. Vishal Rajendra Honmane	101-104
23	Neuroprotective Potential of Bacopa monnieri: A Comprehensive Study U. Srinetha, G. Seethamma, S. Prakash Rao, D. Veera Nagendra Kumar	105-112
24	Production of value-added Shrikhand by using Lemongrass Juice - An Economic Study R.S. Sonwane, Heena Y. Bhatt, B. D. Landge,	113-116
25	"Ultrasound" As An Application Of Physics And Its Uses In Modern Day Medicine" Dr. Sharada Navnath Adik	117-119
26	Impact on Libraries: Knowledge and E Resources Management Ramesh Babulal Pimple, Dr. Sanjay L. Bhedekar	120-122
27	Water Security in Punjab: Issues and Challenges Dr. Sarish Kherra	123-126
28	Study of pesticides Classification and Effects N B Cholkar ¹ , R.S. Sonwane ²	127-129
29	Nutritional quality in Millets and their health benefits Dr. Vandana Phatale	130

Nutritional quality in Millets and their health benefits.

Dr. Vandana Phatale

Dep. of Home Science Navgan College Parli Vajjnath

Abstract:

Now it is an established fact that the whole world is facing many health challenges because of fibreless food. Using daily intake of wheat, rice, refined food, processed meat, packed food, so many disorders are created in Human body. Cultivated grains in the words. Millets is a good source of protein, fibre, vitamins, and minerals. The potential health benefits of millets include protecting cardiovascular health, preventing the onset of diabetes, helping people achieve and maintain healthy weight and managing inflammation in the age.

Millets are impressive, hardy, cereal crops that are low maintenance and drought – resistance thriving in semiarid environments.

Key words: Millets, Antioxidant, Gluten free, high fibre, celiac disease.

Introduction: The term village does not refer to a single type of grain, rather to a group of small seeded, annual grasses. Millet is an indigenous crop in Africa and Southeast Asia. Millets is one of the oldest cultivated grains in the world. Millets are impressive, Hardy, serial crops that are low maintenance and drought resistance semiarid environment. Millets also grow at an unprecedented rate, maturing in as little as 60 days. Millets in an indigenous crop to India that comes with an impressive nutrient profile. They are formed as "poor man's food grain". Now it is an established fact that the whole world is facing many health challenges because of fiber less foods. The gallery content of millets is low, and they are an excellent food product for weight loss. Millets boost your immunity. Low glycaemic index in millets. Millets is a good source of protein, fibre, vitamins, and minerals. The potential health benefits of millets include protecting cardiovascular health, preventing the onset of diabetes, helping people achieve and maintain healthy weight and managing inflammation in the age. Millets have multiplied their benefits in include this ancient, prized grains - like seed in our regular diet. Full feeling the nutritional need of global population as a nutritious food. Effectively and to reduce the problem of malnutrition and other health problems.

Objectives:

1. To introducing the millets.
2. To know the importance of millets
3. To know the nutrition of Millets
4. Explain the health effect of eating millets.

Hypothesis:

1. Millets is for health
2. All economic group can eat millets.
3. Twice a day eating millets will result in weight loss.
4. Millets is rich source of fiber, minerals & antioxidant.
5. Millets is low calories & sugar.

Discussion:

Millets are divided two broad categories.

Naked grains and Husked grains

1. Naked grains – Naked Grains refer to millets devoid of the tough, indigestible husk, namely Bajra, Jawar and Ragi. These millets don't require processing after harvesting. Can be consumed right after cleaning. These millets are there for significantly cultivated today.
2. Husked grains – Kodo, foxtail and little millets belong to this second type of millets consist of an indigestible seed coat that has to be removed before consumption. The processing once done by hand or mechanical. These millets making them less popular.

Types of millets:

1. Sorghum – Sorghum or Jawar is a staple food item. It is a complex carbohydrate that digests slowly. Sorghum is known to be rich in phenolic compounds and antioxidants. Sorghum is high content of dietary fibre beneficial for Celiac's diseases. It helps in weight control, provides strong bones.
2. Foxtail millet- foxtail millets full loaded proteins and complex carbohydrates regulate blood sugar spikes, diminished bad cholesterol levels, and increase good cholesterol in the body. While being rich in Iron and Calcium in maintenance healthy blood levels and strengthen bones.
3. Finger millets - Ragi is a more common name for finger millets. It is used as help their cereal substitute for rice and wheat. Ragi is gluten free and rich in a protein and amino acids. Ragi is supposed the brain development is growing children.
4. Pearl millet – is called Bajra. Bajra is incredibly contains minerals such as calcium and magnesium, protein, fibre, and iron. Practice of regular consumption of pearl millet to fight type II diabetes and support weight loss. But it is used after soaking because pearl millet has a large amount of phytic acid.

5. Little millet – Little millets or kutki is a great millets option for all those fitness enthusiasts as it serves as a healthy millet. You can eat it as a rice replacement. It is high in fiber and filled with numerous Minerals and antioxidants.
  6. Buckwheat -Buckwheat is used to lose weight. It makes for a healthy food option for diabetes, cures low blood pressure and improve cardiovascular health. Buckwheat also fights against diseases gallstones, childhood asthma and breast cancer.
- Nutritional Content in 100 gm of dry grains.

Millet	Protein gm	Carbohydrates gm	Fat gm	Minerals gm	Fiber gm	Calcium Mg	Phosphorus mg	Iron mg	Energy K Cal	Thiamine Ug	Niacin Ug
Foxtail	12.3	60.2	4.3	4.00	6.7	31	200	1.3	351	0.59	3.2
Little	7.7	67.00	4.7	1.7	7.6	17	220	1.7	329	0.15	2.0
Kodo	8.3	65.9	1.4	2.6	5.2	35	188	2.9	353	0.41	4.5
Sorghum	10.4	70.7	3.1	1.2	2.0	25	222	5.4	329	0.38	4.3
Pearl	11.8	67	4.8	2.3	2.3	42	240	11	363	0.38	2.8
Finger	7.3	72	1.3	2.7	2.6	34.4	283	3.9	336	0.41	1.1

Source: National Institute of Nutrition Hyderabad.

Health benefits of millets:

Calorie Contents of millets is low, and they are an excellent food product for weight loss. Not just those looking to lose weight it benefits people who are conscious of their energy too. It helps them to maintain their energy level throughout the day without having to eat to refuel themselves constantly. Millets also keep you settle for longer than other carbohydrates. When you consume them, you feel fuller for longer as they take time to get digest and absorbed into your body. That prevents making and overeating.

Millet is good source of rich fibre that benefits digestion by alleviating, bloating, gas and constipation. Good digestion keeps issues like gastric colon cancer and kidney, liver complications away. Millets are gluten free foods and beverages that can be suitable for celiac disease person (Taylor and other 2006) Lignans which is present in millets helps from breast cancer as it is converted into mammalian Lignan. Millets are rich in antioxidants such as Phenolic, tannins and phytates which help reducing which is effective for prevention of cancer intention progression (Chandrasekhar A Et al. 2011)

Millets contain essential fat which provide our bodies with good fat which prevent excess fat effectively & lowers the risk of high cholesterol, strokes and other heart complications. The potassium contents in millets regulates your blood pressure and optimises your circulatory system. Millets are good source of magnesium which help in reducing heart attack, rich phytochemicals help in lowering cholesterol and prevent cardiovascular disease. Vit B3, B6 can help lower cholesterol (Lee et al 2010) Millets have a low glycaemic index, therefore, consumption of millets regularly will lower your risk of developing diabetes. The whole grain foods consumption is effective for the prevention and management of diabetes mellitus, and showed that millets intake population epidemiologically lower of diabetes (American diabetes Association 2005, kim and other) Millets provide a great source of protein and can help develop and strengthen and Boost Your immunity.

Millets help your body detox because of their antioxidant properties, curcumin, ellagic acid and other valuable catechins flush out toxins from body and neutralise the enzymatic actions of your organs.

Conclusion:

The aim of the study is to help the people to recognise the importance of food and to introduce the millets as a nutritious food, full feeling the nutritional need of global population and to find way to consume the millets nutritionally, effective and to reduce the problem of malnutrition and other health problems. Significant benefits, with their rich content of nutrients like fibre which help in metabolic disorders like diabetes, obesity, cardiovascular diseases etc. They are good protein content with help in child growth and development with calcium content with help in the bone development with geriatric people. Good iron content help in ailing of anaemia and with gluten free characteristics helps the celiac this is a patient and help in gluten insensitivity phytoesters and policosanols are cardio-protective compounds present in the wax layers of the millets. If these millets are ground into flour without hulling, then one can have multiply benefits. Millets have antioxidant, which are substance that may protect your sales against the effect of free radicals. Thus, using millets twice a day in a regular diet promotes weight loss.

Suggestion:

Milletts most be avoided by thyroid issues people. Milletts contain goitrogens that may interfere with the absorption of iodine which could be reduced in the cooking process, yet not negated completely hence those with hypothyroidism mast steer clear of milletts.

Phytic acid strong in pearl milletts and phytic acid which is an anti nutrient that could reduced the observation of other nutrients but soaking, sprouting or fermenting the milletts which will breakdown the anti nutrient and reduce its negative effects.

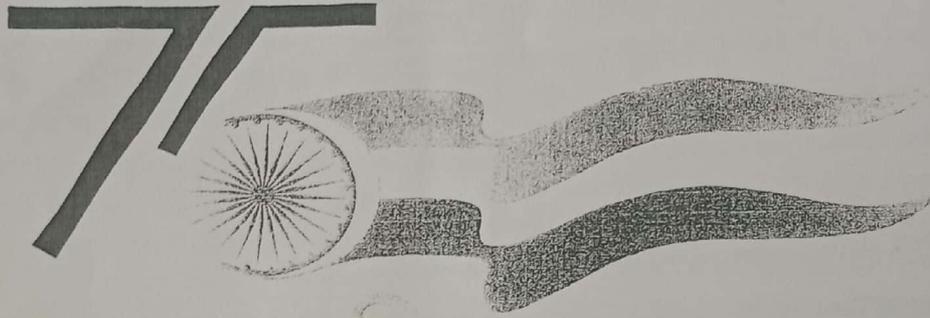
References:

1. Ali mam. El Tinay A. H. Abdalla A. H. (2003) effect of fermentation on the in – vitro protein digestibility of pearl millet. Food chem. 80(1)51-54
2. American diabetes Association.2005. Classification of diabetes milletts diabetes care 28:37-42.
3. Chandrashekhar A. & Shahidi F(2010) content of insoluble bound phenolics in milletts and their contribution to antioxidant capacity. Journals of agriculture food chemistry 58:6706-6714.
4. ICMR- Indian Institute of milletts research 2017 (IIMR)
5. National Institute of Nutrition (2003) Indian foods nutritional value.
6. Verma, veenu and Patel, S. (2012) nutritional security value added products from finger milletts, general shop applicable chemistry 1(4):485-489.
7. Veena B(2003) nutritional functional and utilization studies on Bran yard milletts, University of Agriculture science, Dharwad(Karnataka)

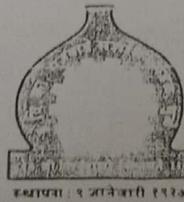
UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : १० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक १२

आजादी का
अमृत महोत्सव

स्थापना : १ जानेवारी १९२७

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

INDEX

1.	Impact of Deforestation on Tribal People in Shahada Tehsil of Nandurbar District (MH)	
	- Prof. Rahul V. Patil, Dr. S. N. Bharambe -----	9
2.	An Overview of Women Entrepreneurs in India	
	- Dr. Vishnu R. Patil -----	12
3.	Mental Health and Depression Among Working and Non-Working Women	
	- Dr. Vandana Phatale -----	15
4.	Sustainable Agriculture Development : Challenges and Opportunities in India	
	- Dr. R. S. Kadam, Dr. Ashish S. Jadhav -----	20
5.	A Study of Secularism in Indian Context	
	- Mr. Daryaba Krishna Imade, Dr. Ashok B. Kadam -----	27
6.	A Study of Land - Ownership And Land Reform	
	- Dr. Bejamee Gregory Lobo, Ramdas Laxman Hande -----	32
7.	Historical and Cultural Tourism in the Kumaon Region of Uttarakhand	
	- Vijay Prakash Prajapati, Bhashkarananad Pant -----	36
8.	Artificial Intelligence in Clarke's 2001: A Space Odyssey	
	- Dr. Jaynarayan D. Pardeshi -----	43
9.	Tourist Places in Nandurbar District of Maharashtra	
	- Dr. Sharad Baburao Sonawane -----	47
10.	Recent Trends and Growth in Expenditure on Social Services of Government of India	
	- Dr. S. H. Kadekar -----	52
11.	Impact of Poverty in India: A Sociological Analysis	
	- Dr. Nabanita Das, Mrs. Ipsita Chakraborty -----	58
12.	Public Sphere, Social Media and Democracy	
	- Joseph P Benadict -----	63
	Role of solar renewable energy in economic growth, sustainable development and social sustainability	
	- Shalaka Patil, Shabana Memon -----	68

Mental Health and Depression Among Working and Non-Working Women

Dr. Vandana Phatale

Asso. Professor

Navgan Arts & Commerce College,
Parli-Vajjnath, Maharashtra

Abstract :

The main purpose of this research was to find out the mean difference between working and non-working women in mental health and depression. The total sample consisted 80 women were taken. The research tool for mental health was measured by Dr. D.J. Bhatt and Gita R. Geeda (1992). While the tool for depression were used which made by Beck (1961). Here 't' test was applied to check the significance of mental health and depression in working and non-working women to check the correlation method is used.

Results revealed that significant difference in mental health and depression with respect to both working and non-working women on mental health and depression. While the correlation between mental health and depression reveals 0.71% high positive correlation.

Index Terms- Mental Health and Depression

1) INTRODUCTION :

Mental health research programme of the Council at present has focus on development of modules of mental health care in urban areas, psychiatric morbidity in disaster situations, and suicide behavior before adolescence, there is little difference in the rate of depression in boys and girls. But between the ages 11 and 13 there is a precipitous rise in depression rates for girls. By the age of 15, females are twice as likely to have experienced a major depressive episode as males. This comes at a time in adolescence when roles and expectations change dramatically. The

stresses of adolescence include forming an identity, emerging sexuality, separating from parents, and making decisions for the first time, along with other physical, intellectual, and hormonal changes. These stresses are generally different for boys and girls, and may be associated more often with depression in females.

Depression is the most common mental health disorder. Depression is a mood disorder characterized by at least four symptoms such as changes in sleep, decreased energy, feelings of worthlessness or guilt; difficulty thinking, concentrating, or making decisions; or recurrent thoughts of death or suicidal ideation, thoughts or attempts. "Women are approximately two times more likely than men to suffer from major depression" (Research Agenda for Psychosocial and Behavioural Factors in Women's Health, 1996) and it has been called the most significant mental health risk for women. Women are more likely to suffer from depression when single than married, and increases with the number of children in the house (American Psychiatric Association, 1994, p.317). There are many contributing factors to depression in women including but not limited to: hormonal, genetic, infertility, menopause, family responsibilities, gender roles, sexual abuse, work related issues, and financial problems. (National Institute of Mental Health, June 1999). Depression in women is mentally and physically painful but has treatment option available. Depression is well known for its mental or emotional

symptoms. Symptoms for depression include: persistently sad or unhappy mood, loss of interest or pleasure in previously enjoyable activities, difficulty concentrating, remembering, making decisions, anxiety, feelings of guilt, worthlessness, helplessness, and thoughts of death or dying.

Depression are normal features of our lives. Modernity brought women education in its wake and she changed the arena of activity. She stepped out of the threshold of house and joined service like man. Now she got admiration, equality and opportunity. But the euphoria was ephemeral as she was supposed to take to this job as an additional responsibility. She not expected to shrink household work. This brought problems like strain and depression. (Pillai and Sen) (1998).

A women by nature is expressive emotional and sensitive. Physiological social and cultural background of women probably plays a key rule in mending a women's attitude and natures towards the eternal relation we know that women are generally more at risk to develop psychological disorder and depression in particular.

Health is a process, which evolves on environmental and historical lines towards further objectives. Thus locals is always in a given control depends upon existing conditions which are themselves related to the changes that take place in the environment. Internal organic factors, their homeostatic state and interaction with the environmental life of an individual would be very simple if all the needs were automatically fulfilled. But it is a fact that there are many obstacles both environmental and personal that mental interface and such obstacles place an individual in a stressful situation.

In a book entitled mental hygiene in public health P. V. Lewkan has written that mentally healthy individual is one who is himself satisfied, lives peacefully with his neighbours, makes

healthy citizens of his children and even after performing these fundamentals duties has enough energy left to do something of benefit to society. Possessing mental health, an individual can adjust properly to his environment, and can make the best effort for his own, his family's and his society's progress and betterment. The chief characteristic of mental health is adjustment. The greater the degree of successful adjustment the greater will be the mental health of the individual. Lesser mental health will lead to less adjustment and greater conflict. The purpose of present investigation was to find out the difference between working and non-working women as regards the level of depression and mental health.

II. PROBLEM OF THE STUDY :

The problem of present study is to find out the mental health and depression among working and non-working women.

III. OBJECTIVE OF THE STUDY

The main objectives of study were as under:

1. To measure the mental health between working and non-working women.
2. To measure the depression between working and non-working women
3. To measure the correlation between mental health and depression.

IV. HYPOTHESIS OF THE STUDY

To related objectives of this study null-hypothesis were as under:

1. There is no significant difference in mental health among working and non-working women.
2. There is no significant difference in depression among working and non-working women.
3. There is no significant correlation between mental health and depression.

V. METHOD :

Participants :

According to the purpose of present study 80 working and non-working women has been selected. There were 49 working and 40 non-working women were taken as a sample from Parli-Vajinath (Maharashtra).

Instruments :

For this purpose the following test tools were considered with their reliability validity and objectivity mentioned in their respective manuals. In present study two questionnaires used in research.

(A) Mental Health Scale :

The mental health scale was made by Dr. D. J. Bhatt and Ms. Geeta R. Geeda. This scale contains 40 statements pertaining to five domains aim of mental health, these five dimensions include perception of reality, integration of personality, positive self-evaluation, group oriented attitudes and environmental mastery to be rated on a 3-point scale. In this scale statements no.1, 3, 9, 14, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 28, 33, 34, 37, 38 are negative and others are positive. Which statements are positive and for agree, disagree, neutral 3, 2, 1 score is used and which are negative statements for agree, disagree, neutral 2, 3, 1 score is used. Reliability of present study is checked by three methods in which 0.81 by logical similarity 0.94 by half-divided method, and test, re-test has 0.87.

(B) Beck Depression Inventory (BDI) :

The depression scale was made by Beck ward, Mendeson, Moch and Drbaug (1961). It is comprised of twenty one items. Although the inventory was designed as a clinical instrument but in practice it is frequently used to dichotomies subjects in to depressed and non-depressed groups. This inventory has test-retest reliability coefficient ranging from 0.74 to 0.83 on different time intervals and positively correlated with hamilton depression rating scale with a person of 0.71.

VI. RESEARCH DESIGN :

The aim of present research was to study the mental health and depression among working and non-working women. For these total 80 women were taken as a simple from Parli-Vajinath City (Maharashtra) out of 80 women 40 were working women and 40 were non-working women. Here to measure mental health. The mental health scale was used which was made by Dr. Bhatt and Gida (1992) and to measure depression, the depression test was used which was made by Beck (1961). Here 't' test and correlation method was used. The result discussion is as under

VII. RESULT AND DISCUSSION :

The main objective of present study was to do comparative study of mental health and depression among working and non-working women. In it statistical 't' method was used and their correlation was measured. Results discussions of present study is as under:

Table 1 : Showing the Mean, SO and 't' value of Mental Health Among Working and Non-working women

S.No.	Variable	N	Mean	SD	t
1.	Working Women	40	68.80	9.26	2.36*
2.	Non-working Women	40	73.92	10.72	2.36*

* p = 0.05

o = 0.01

The result obtained on the basic area of mental health reveals significant difference of working and non-working women.

The non-working women received higher mean score 73.92 as compared to the working women 68.80. There has mean difference is 5.12 and the standard deviation score of working women received 9.26 and the non-working women received 10.72. So we can say that non-working women have a good mental health than the working women. The 't' value of mental health is 2.36. There has significant difference between working and non-working women. It means hypothesis is not accepted.

It is clearly revealed from Table-1 that there is a significant and difference of mental health on working and non-working women. In simple terms it can be concluded that mental health of working women is lesser than non-working women. Evidences of research findings given by Jogsan (2011) conducted study on 200 male and female. Results indicate the females have better mental health to compared males. Therefore, we can say that present finders are supported by Jogsan (2011). It is supported by Raj and Yadav (1992).

Table - 2 : Showing the Mean, SD and t-value of Depression Among Working and Non-working women

S.No.	Variable	N	Mean	SD	t
1.	Working Women	40	19.30	3.63	5.00**
2.	Non-working Women	40	16.65	2.86	5.00**

* $p < 0.05$

** $p < 0.01$

The result obtained on the basic area of depression reveals significant difference of working and non-working women.

The working women received higher mean score 19.30 as compared to the non-working women 16.65. There has mean difference is 2.65 and standard deviation score of working women received 3.63 and non-working women received 2.86 and the 't' value is 5.00. There has significant difference among working and non-working women in depression. So we can say that depression of non-working women is lesser

than the working women. It is clearly revealed from table-2 that there is a significant difference of depression on working and non-working women. In simple terms it can be concluded that depression of non-working women is lesser than the working women. Evidences of research findings given by Pandya M. And Zala K. (2009) conducted study on 120 male employees. Results indicate the depression of non-working man is lesser than the working male. Therefore we can say that present findings are supported by Pandya M and Zala K. (2009).

Table-3 : Showing the Correlation Between Mental Health And Depression Among Working and Non-working Women

S.No.	Variable	N	t
1.	Mental Health	80	0.71**
2.	Depression	80	0.71**

The result obtained that high positive correlation between mental health and depression among working and non-working women. The 0.71 high positive correlation between mental health and depression. It is clearly revealed from table-3 that there is a higher positive correlation between mental health and depression among working and non-working women. Evidences of research findings given by Doshi R. (2008) conducted study on 100 male. Result indicate that there is a higher positive correlation between mental health and depression. So we can say that present findings are supported by Doshi R. (2008). It is also supported by Jogsan (2007).

VIII. CONCLUSION :

We can conclude by data analysis as follows:

There were significant difference in mental health among working and non-working women results indicate the non-working women have better mental health to compared working women. There were significant difference depression among working and non-working women. We can say that the depression of non-working women is lesser that the working women. There were 0.71 correlation are seen between mental health and depression.

REFERENCES :

[1] Beck, A.T. Ward, C. H., Mendesion, M., Mock, J. and Erbaugh J. (1961). An Inventory for Measuring Depression. Archives of General Psychiatry. 4, 561-571.

- [2] Bhatt D.J. and Gida, Geeta R. (1992). The Mental Health Hygiene Inventory (M.H.I.). Construcion and Standardization. Unpublished M.Phil Dissertation Thesis Department of Psychology Saurashtra University, Rajkot, 24-29.
- [3] Dori, G., and Overholser J. (1999), Depression Hopelessness and Self Esteem, Accounting Adolescents Psychiatric Patients.
- [4] Doshi R. (2009). Saurashtra Psychological Association Abstract Suchitra Publication, Rajkot, p.14.
- [5] Jogsan Y.A. (2011). A Study of Sexual Harrasment and Mental Health Among Government and Private B.Ed. and P.T.C. Colleges Students "Indian Journal of Psychology and Mental Health", vol.4, 155-159.
- [6] Masshyedi, K. (2008). Importance Mental Health Among Youth Received from October, 12, 2010. www.google.articlesnatch.com.
- [7] Mtehell, J.R. Mccouley E. Burke, P.M. and Moss, S.J. (1988). Phenomenology of Depression in Children and Adolescents Child and Adolescents Psychology, 27, 2-20.
- [8] Nelson, D.L. and Bruke R.J. (2000). Women Executive Health, Stress and Success. The Academy of Management Executive, 14, 107-21.

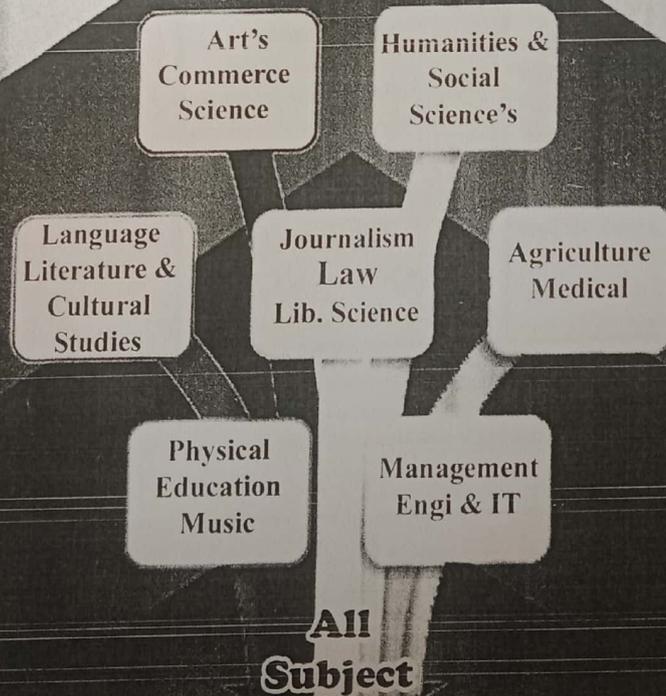
Peer Reviewed

ISSN 2455-8850

MARGINALITY

Quarterly-Vol.7 ○ Issue 1 ○ 20 Nov.2022 - 19 Feb.2023 ○ Rs.100/-

*International
Interdisciplinary Multilingual Research Journal*

Editor

Siddharth G. Kaninde

Peer Reviewed

RNI. MAHMUL 03458/2016

ISSN 2455 - 8850

International

Interdisciplinary Multilingual Research Journal

MARGINALITY

Quarterly - vol.- 7 * Issue -1 * 20 Nov.2022 - 19 Feb. 2023 * Rs. 100/-

Editor :- Siddharth Ganpatrao Kaninde
Co-Editor :- Dr.Sidharth Jadhav
:- Dr. Kailas Kaninde
:- Dr. Raju Moterao

Associate Editor	Editorial Board	Editorial Advisers
Prof. Pradkar B.P. (China) Prof. Sayyed Azhar (U.K.) Principal Navse D.G. (Thane) Dr.Ragade S.R. (Nanded) Dr. Ballore S.K.(Latur) Dr. Bansode S.R.(Aurangabad) Dr.Raje S.V.(Chiplun) Dr.Kamble N.R.(Nanded) Dr.Kuchekar H.S. (Kolhapur) Dr.Kalyankar B.V.(Amrawati) Dr.Dongre L.B.(H.Nagar) Dr.Gore S.R.(Basmat) Dr.Pawar S.K. (Amrawati) Dr.Bhise R.M.(Bhokar) Dr.Koreboinwad V.D.(Jalana) Dr.Bhosale B.R.(Nanded) Asst.Prof. Hajare R.D.(Aheri) Dr.Shewale V.V.(Pune) Dr.Pilgulwar S.R. (Warora) Asst.Prof. Raibhole P.M.(Mudkhed) Asst.Prof.Bansod M.D.(Aheri) Dr.Dongre N.B.(Chiplun) Dr.Pandit P.B.(Ahemadnagar)	Dr. Aderagho G.H.(Nanded) Dr.Vijapure B.V.(Nanded) Dr. Jadhav D.S.(Aurangabad) Dr. Patil S.R.(Nanded) Dr. Shaikh R.R.(Ambajogai) Asst.Prof. Ingale P.P.(Pune) Asst.Prof. Jadhav P.P.(Kinwat) Asst.Prof. Narkulwad G.S.(Pune) Asst.Prof. Shelke S.K.(Mudkhed) Asst.Prof. Edake.P.M. (Kinwat) Legal Advisers Adv.Jamnik Mangesh R. District & Session Court,Nanded. VISHWAJEET PUBLICATION, BHOKAR DIST. NANDED	Hon'ble Dr.Dharurkar V.L.(Chancellor,Tripura) Principal Dr.Mandlik Chandrakant R.(Junnar) Principal Dr.Chavan Panjab (Bhokar) Principal Dr.Subhansu Bahinipati (Odisha) Principal Dr.Bhandare Anand (Kinwat) Vice Principal Dr.Gaikwad B.N.(Mumbai) Prof.Dr.Chandre A.M.(Parali-V) Prof.Dr.Govekar Ketan (Goa) Prof.Dr.Narzari Probin (Assam) Prof.Dr.Patil B.G.(Karnataka) Prof.Dr.Adinath Ingole (Purna J.) Prof.Dr.Rajendra Gonarkar(Nanded) Prof. Dr.Kirdak B.H.(Amrawati) Prof. Dr. Shende K.C.(Nanded) Prof. Dr.Rahul Gupta(Varanasi) Prof. Dr.Rajneesh Kumar(U.P.) Prof. Dr.Dhananjay Tripathi(Rajasthan) Prof. Dr.Katara B.D.(Jalana) Asst.Prof.J.Bheema Rao(Telangana) Prof. Dr. Shinde R. D.(Nanded) Prof. Dr.Mohpatra Saroj (odisha) Prof. Dr. Behera Benamali (odisha) Prof. Dr.Gajbhiye P.H.(Nagpur) Prof. Dr.Pawar S.S.(Bhokar) Prof. Dr.Bhaware Priyadarshan(Jalana)

* This Quarterly Peer Reviewed Research Journal Marginality contains the different opinions of authors and researchers. Its printer, owner, publisher, editor board of this journal is not responsible. For any controversial remarks or opinions of researchers.

* Any copy right issues like plagiarism, found in any paper, here author and research will be responsible for that but not printer, owner, publisher and editor of this Marginality.

Official Address for Contact :

Quarterly Marginality
Near the buddha vihar in front of Nagsen public reading
room,Samtanagar, Bhokar Tq. Bhokar Dist Nanded-431801.
Email : marginality123@gmail.com
Mo.No.9767044993
Annual Fees : Rs 400/-
Issue Rs. 100/-

How you will send your research paper?

- 1] It will be send by Email
- 2] Font for marathi,Hindi - MS Word 2010, ISM 6.2 -
DVBW-TT Surekh /UNICODE, Kruti Dev, Font Size 16 ,
For English -Times New Roman -12
- 3] For Reference, Quottion,Bibliography,Please refer MLA
- 4] Please send your notification having your signature
by station that this/sent research paper is yours.

Marginality a quarterly Journal has been printed by Manohar Digambar Jondhale, Rohini Printing Press, Vaishali Nagar, Plot No.19, Taroda (Buzurg), Nanded 431605. For its owner, publisher and editor Mr.Siddhath Ganpatrao Kaninde and Published at Near the BuddhaVihar, in front of Nagsen Public reading room, Samtanagar, Bhokar, Tq.Bhokar Dist Nanded - 431801

INDEX

SR. NO.	PAPER TITLE	AUTHOR NAME	PAGE NO.
01	Women Entrepreneurship: Challenges Ahead	Dr.Kailas Kaninde	01
02	Rural women entrepreneurship in India: Issues and Challenges	Dr.Sidharth S. Jadhav	07
03	SERVICE MARKETING AND CUSTOMER SATISFACTION IN RECENT TRENDS IN INDIA	Dr.Santosh Sopan Shinde	12
04	THEME OF POVERTY AND INJUSTICE IN ARAVIND ADIGA'S <i>THE WHITE TIGER</i>	Raibhole Pradip Marotirao	17
05	इक्कीसवी सदी की कविताओं में व्यक्तमहानगरीय बोध	प्रा.डॉ.प्रदिप बबनराव पंडित	22
06	स्व.दिवाणबहाद्दूर आण्णासाहेब लठ्ठे- एक आकलन	डॉ.जी.एन.ढाले	25
07	घनकचरा व्यवस्थापन : एक चिंतन	प्रा.डॉ.मोहोकार हरिहर शिवदास	30
08	भूमिहीन शेतमजुरांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास	कदम राजकुमार नामदेव	36
09	निवडणुकांपेक्षा जनतेची मने जिंकणे गरजेचे	भैय्यासाहेब तुकाराम गोडबोले	41
10	महाराष्ट्रातील दलित महिलांच्या ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. कांबळे एन.आर. डॉ.कानिंदे के.जी.	43
✓ 11	कंठ साधनेतील महत्व	सहा.प्रा.राहुल बापुराव सोनवणे	46
12	जनाबाईचा संत नामदेव विषयक भक्तिभाव	डॉ.लालासाहेब घुमरे	48

कंठ साधनेतील महत्व

सहा. प्रा. राहुल बापुराव सोनवणे

संगीत विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, परळी वै., जि. बीड. (महाराष्ट्र)

सारांश :-

संगीत कला क्षेत्रामध्ये रियाजास खुप महत्व आहे. साधकाच्या नैसर्गीक आवाजाला योग्य आकार मिळावा, तसेच कंठ साधनेत योग्य दिशा मिळावी हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून, भारतीय संगीत क्षेत्रात कंठ साधनेला महत्व आहे.

भारतीय संगीतामध्ये ' कंठ साधना ' स खुप महत्व दिलेले आहे. जर कंठावर योग्य गुरुचे योग्य संस्कार दिले गेले नाहीत तर आवाज बिघडून जाण्याची दाट शक्यता असते.

संगीत साधक संगीततज्ञ व गुरुच्या मार्गदर्शनातून आवाज कसा तयार करावा यासाठी कंठ साधनेचे महत्व, उद्देश, मर्यादा अशा विविध पैलूवर माहिती घेण्याचा प्रयत्न करत असतो जर संगीत साधकास गायकीमध्ये निपुणता मिळवायची असेल तर कंठावरील योग्य संस्कार हे कंठ साधनेतूनच जन्म घेतात.

कंठ साधनेचे महत्व :-

कंठ साधना म्हणजे कंठावर दिलेले योग्य संस्कार. योग्य मार्गदात्याकडून दिलेली कंठ साधना ही निश्चीत साधकाच्या कंठास योग्य आकार देते कंठ साधना करतेवेळी अँकार प्रणीत साधना ही महत्वपूर्ण ठरते. अँकार हा या ब्रह्मांडातील पहीला ब्रह्मस्वर. हा ब्रह्मस्वर पूढील आठ गुणांनी युक्त आहे. अवतार गौतमबुद्धाच्या ब्रह्मस्वराचे खालील प्रमाणे गुणवर्णन केलेले आहे.

ब्रह्मस्वर अँकाराचे अष्टगुण-

- १) विसष्ठ - बळकट,
- २) विन्ध्येय - स्पष्टपणे कळणारा.
- ३) मंजु - गोड असणारा,
- ४) सवतीय - श्रवणीय
- ५) बिंदू - खणखणीत,
- ६) अविसारी - न पिचनारा,
- ७) गंभीर- घुमारा असलेला,
- ८) निनादी - झंकार असणारा.

अँकाराच्या आकार, उकार, मकार व बिंदु या प्रत्येक मात्रेचा आवाज व सांगितीक फलश्रुतीच्या विश्लेषणाचा अभ्यास केला तर ब्रह्मस्वर हा आष्टगुणयुक्त सप्तसूरांचा जनक बनतो.

साधकाने गायनाचा स्वरांचा रियाज करत असतांना आकार युक्त गायन, साधना केल्याने उत्तम प्रतीचा गायक बनण्यास मदत होते. उकार युक्त साधना केल्याने आवाज हा घुमारदार व बलवान बनण्यास मदत होते आणि आवाज गोड ही बनतो.

कंठ साधनेतील अंकाराची तिसरी मकार मात्रा साधकास ज्ञानाची प्राप्ती करून देते. मकाराच्या उच्चारानंतर जे कंपन निर्माण होतात ती तोंड बंद असल्याने सर्व शरीरभर पसरतात. व ती सर्व ज्ञानतंतुना उतेजीत करतात.

जो गायक उत्तम कंठ साधना करून आपल्या दिलेल्या निसर्गयुक्त आवाजाप्रमाणे मार्गक्रमण करतो त्याच गायकाचे गाणे श्रोत्यांच्या हृदयापर्यंत पोहचते व सौंदर्य निर्माण करते.

समस्या :-

अयोग्य केलेली कंठ साधना ही साधकाचा आवाज गमावून बसण्यास कारणीभूत ठरतो. साधकाने स्वतःच्या आवाजाची स्केल व स्तर ओळखून कंठ साधना करणे महत्वाचे आहे. गुरुची हुबेहुब नक्कल करण्याच्या नादामध्ये केलेली साधना आवाजावर परीणाम करते. आवाजातील नैसर्गिकता न जोपासल्यामुळे साधकाचा आवाज हा योग्य बनत नाही.

उद्देश :-

कंठ साधनेमध्ये साधक, कलावंत, विचारवंत नवनवीन प्रयोग करून एक गायकी प्रबल बनण्यासाठी अनेक प्रयत्न करत आहेत. संगीततज्ञ व गुरुकुडुन साधकास योग्य दिशा मिळावी हा प्रमुख उद्देश आहे.

मर्यादा :-

कंठ साधना ही गायकीच्या प्रकारानुसार बदलत असते. धृपद गायकीसाठी मर्दांगी आवाजाची साधना होणे गरजेचे असते. ख्याल गायनासाठी गंभीर व स्थिर आवाजाची गरज असते. गज़ल व उपशास्त्रीय गायकीसाठी चंचल प्रकृतीचा आवाज असणे गरजेचे असते.

निष्कर्ष:- साधकाने आपल्या नैसर्गिक आवाजाप्रमाणे योग्य गुरुच्या व संगीत तज्ञांच्या मार्गदर्शनातून आवाज, कंठ साधना करावी. त्यामुळे विश्वविख्यात तसेच प्रतिभावंत गायक बनण्यास मदत होते. योग्य कंठ साधनमुळे एक संस्कारक्षम पिढ्या निर्माण होतात.

आज वर्तमान काळात योग्य साधना केलेले गायकच आपल्या गायकीतून विश्वभर गायकी पोहचवत आहेत व स्वानंद घेत आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची -

- १) संगीत विशारद - वसंत
- २) रियाजाचा कानमंत्र - यशवंत देव
- ३) संगीत कला विहार - जाने 2007

ISSN 2278-8158
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

ROYAL

Volume - XII

Issue - I

June - November - 2023

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47037

Single Blind Review / Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING

2023 - 6.701

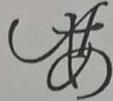
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय राज्यघटनेची ठळक वैशिष्ट्ये प्रा. समाधान नारायण दराडे	१-५
२	वर्धा जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांमध्ये राबविण्यात येणाऱ्या पर्यावरणविषयक शैक्षणिक उपक्रमाचा चिकित्सक अभ्यास डॉ. जी. व्ही. जैन	६-११
३	जयप्रकाश नारायण यांचे सर्वोदयासंबंधी विचार प्रा. डॉ. उमाकांत ज्ञानोबा वानखेडे	१२-१५
४	आधुनिक अर्थव्यवस्थेसाठी अच्युत गोडबोले यांच्या आर्थिक विचारांची आवश्यकता एक अभ्यास राधेशाम नंदकिशोर कुमठेकर गोरोबा तुकाराम खुरपे	१६-२२
५	पत्रकारिता : माध्यमांचा जनसंवाद डॉ. विशाखा संजय कांबळे	२३-२८
६	महाराष्ट्रातील ओ.बी.सी चे राजकारण कोंडीबा रमेश पडोळे प्राचार्य डॉ. पंजाब चव्हाण	२९-३३
७	भारतीय अभिजात संगीतामध्ये पं. वि. ना. भातखंडे यांचे अतुलनीय योगदान प्रा. हर्षवर्धन कृष्णराव मानकर प्रा. डॉ. कुणाल इंगळे	३४-३९
८	आधुनिक काळात भारतीय पारंपारिक खेळातील समस्या डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	४०-४४
९	जात आणि धर्माचे राजकीयकरण गीता शंकर गाडेकर	४५-४८
१०	प्रौढशिक्षण : सुलभ दृष्टीकोन तयार करणे अशोक रामकृष्ण तवर प्रा. डॉ. जी. एस. कांबळे	४९-५५
११	माध्यमिक विद्यालयीन विद्यार्थिनीकरिता आरोग्यविषयक जाणीवजागृती कार्यक्रमाचे विकसन व परिणामकारकता डॉ. श्रीमती बी.के. पांडव (सरोज नवपुते)	५६-५८

३. जयप्रकाश नारायण यांचे सर्वोदयासंबंधी विचार

प्रा. डॉ. उमाकांत ज्ञानोबा वानखेडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, नवगण शिक्षण संस्थेचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, परळी वै., जि. बीड.

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राजकीय नेतृत्व वा विचारवंताची पहिली फळी कार्यरत होती. या पहिल्या फळीतील विचारवंतांच्या विचार आणि नेतृत्वाचा वारस पुढे चालविणारी दुसरी फळीदेखील क्रियाशील होती. पहिल्या फळीतील विचारवंतांनी विशद केलेल्या संकल्पनांचा विस्तार करण्याचे आणि बदललेल्या काळानुरूप त्यात बदल करण्याचे कार्य दुसऱ्या फळीतील विचारवंतांनी केलेले आढळते. या दुसऱ्या फळीतील प्रभावशाली राजकीय नेता आणि विचारवंत म्हणून जयप्रकाश नारायण यांची गणना केली जाते. अमेरिकेत शिक्षण घेत असताना जयप्रकाश नारायण यांच्यावर मार्क्सवादाचा प्रभाव पडला. भारतात आल्यानंतर गांधीवादाने प्रभावित झाले. भारतीय परिस्थितीत मार्क्सवाद रुजविणे शक्य नाही हे लक्षात आल्यानंतर मार्क्सवादाला गांधीवादाची जोड देण्याचा प्रयत्न केला. रशियन राज्यक्रांतीनंतर भारतात मार्क्सवाद आणि समाजवादाबद्दलचे आकर्षण वाढू लागले. जयप्रकाश नारायणदेखील त्याला अपवाद नव्हते. समाजवादी विचारांचे चळवळीत रुपांतर करण्यासाठी काँग्रेसअंतर्गत लोकशाही समाजवाद पक्ष स्थापन करण्यासाठी त्यांनी पूढाकार घेतला. गांधी विचारांच्या प्रभावामुळे त्यांनी पक्षीय राजकारणाला कधीच महत्व दिले नाही. राजकारणात साधनशुचिता आणि नैतिकतेला प्राधान्य दिले. गांधीच्या सर्वोदयी विचारावर निष्ठा ठेवून भूदान चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. राजकारणाला महत्व न देता विधायक कार्याला जोडून घेतले. चंबळ खोऱ्यातून डाकूंचे हृदयपरिवर्तन घडवून आणून त्यांना शरणागती पत्करण्यास भाग पाडले. इंदिरा गांधीनी सुरु केलेल्या सत्तेच्या गैरवापराबद्दल जनअंदोलन सुरु केले. जयप्रकाश नारायण यांनी सुरु केलेल्या नवनिर्माण आंदोलनामुळे इंदिरा गांधीची सत्ता जाऊन भारताच्या इतिहासात पहिल्यांदा विरोधी पक्षांना सत्ता मिळाली. जयप्रकाश नारायण यांनी भारताचे नवचैतन्य जागृत करण्यासाठी प्रयत्न केले. आपल्या ऋषीतुल्य राजकीय नेतृत्वाद्वारे देशातील भावी पिढीपुढे आदर्श निर्माण केला.^१

सर्वोदयाचा अर्थ

‘अध्यात्माची बैठक देऊन भारतीय विचारदर्शनास राजकारण, समाजकारण आणि अर्थकरण यामध्ये एक नवी भर टाकणारा वाद म्हणजे सर्वोदयवाद होय. ‘भारतीय मानूस हा केंद्रबिंदू मानून त्यांच्या भोवती सर्वोदयी विचारधारा जयप्रकाश नारायण यांनी मांडली. सर्वोदयात सर्वांचे कल्याण साधणारी अंत्योदयाची जीवनपध्दती सांगितलेली आहे. येथे सिध्दात आणि व्यवहार यांचा समन्वय असून त्यांच्यात सुसंवाद साधण्याचा प्रयत्न आहे.

“ आदर्शवाद, वास्तववाद व कृतीवाद यांचा सर्वोदयात संगम झालेला आढळतो. ‘वर्गकल्याण नव्हे, तर जनकल्याण’ हे याचे ब्रिद वाक्य आहे. येथे सर्वांच्या सुखाचा विचार असल्यामुळे पाश्चात्य विचारवंत मिल बेंथाम यांच्या जास्तीत जास्त लोकांचे जास्त हित या सिध्दांतापेक्षा ही निराळी भूमिका आहे.

सर्वोदय ही विचार प्रणाली पूर्णतः भारतीय आहे. आध्यत्मिक अंतिम सत्याला आणि नैतिक केंद्रीय स्थान देत असल्याने नैतिकवादी भारतीय परंपरेशी जुळणारी ही विचारप्रणाली आहे. डॉलस्टॉय यांच्या विचाराने महात्मा गांधी प्रभावित झाले. हे जरी खरे असले तरी हे ही खरे आहे त्यांच्या विचारावर वेद, भगवतगीता आणि बौद्ध दर्शनाचाही प्रभाव पडलेला आहे. यात गीता व बुद्ध विज्ञाना प्रमाणे सर्व भूतहित म्हणजेच सर्वांच्या कल्याणाची कल्पना मांडली त्याच प्रमाणे वेदांताने ऐकताच वादाचा पुरस्कार केला आहे.

जयप्रकाश नारायण यांचे सर्वोदयी विचार

भारतात सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी जेपींनी गांधींच्या सर्वोदयी संकल्पनेचा आधार घेतलेला आहे. सर्वोदयी विचारधारा जेपींच्या मानसिकतेशी सुसंगत होती. सर्वोदय विचारधारा सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर भर देते. सरकारचे वर्चस्व कमी करण्यावर भर देते. जनतेला स्वावलंबी आणि स्वयंशासित बनविण्याचा प्रयत्न करते. सर्वोदय विचारधारेच्या आधारावर समाजातील सर्व घटकांचा विकास साधणे शक्य आहे. जेपींना सर्वोदयाच्या सहभागी लोकशाहीची निर्मिती करावयाची होती. सर्वोदयाच्या माध्यमातून व्यापक सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी जेपी मानवी स्वभावाच्या अंतर्भूत गुणांचा विचार करतात. मानवी स्वभावात काही दुर्गुण आढळून येत असले तरी सहअनुभूती आणि अहिंसेच्या माध्यमातून त्यावर मात करता येईल असा विश्वास व्यक्त करतात. सहकार्य, प्रेम, सहानुभूती, दयाभाव, प्रतिभा इत्यादी सकारात्मक जीवनमूल्यांचे संवर्धन करून मानवातील सत्यप्रवृत्तीला चालना देता येईल. लोकांचे योग्य पध्दतीने प्रबोधन घडवून आणले तर जनतेत सत्प्रवृत्ती निर्माण होईल. सामान्य माणसाच्या सत्प्रवृत्तीवर विश्वास व्यक्त करत सर्वोदयी समाजाची उभारणी करण्याचा जेपी प्रयत्न करतात. व्यक्तीच्या अंगी सत्प्रवृत्ती विकसित झाल्यावर लोकशाही विकेंद्रित समाजाची स्थापना करता येईल. सर्वोदयी व्यवस्थेतील लोकांचे परस्परसंबंध न्याय, समता आणि सामंजस्यावर आधारित असतील. सांप्रदायिकता आणि पक्षपातीपणाला त्यात स्थान नसेल. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, शांतता, कृतिशील सहभाग हे सर्वोदयी समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. सर्वोदयी समाजाचे वर्णन करताना जेपी लिहितात की, "सर्वोदयी समाज हा लोकतांत्रिक समाज असेल. या समाजातील प्रत्येक नागरिक समान व श्रमिक असेल. स्त्री आणि पुरुष असा कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून दिली जाईल. वर्गभेद निर्माण होऊ नये म्हणून श्रमाची किंमत समान असेल. सर्व संपत्ती समाजाच्या मालकीची असेल. योजनाबद्ध पध्दतीने प्रगती साध्य केली जाईल. श्रमाच्या माध्यमातून आनंद निर्मिती साधली जाईल. जीवन अधिक संपन्न, संपूर्ण आणि सुंदर असेल."

१. सर्वोदय आणि ग्रामदान

भारतासारख्या देशात ग्रामदानाने समाजवाद येऊ शकेल यावर जयप्रकाश नारायण यांचा विश्वास होता. ग्रामदान अंदोलनाच्या यशातूनच समाजवादाची क्रांती यशस्वी होईल. जगामध्ये शांती स्वातंत्र्य व बंधुता प्रस्थापित करण्यासाठी समाजवादाचे सर्वोदयात विलीनीकरण झाले पाहिजे असा जयप्रकाश नारायण यांचा आग्रह होता. समाजवादी विचारधारेत त्यांनी मोलाची भर टाकली आहे.^१ जेपींनी आपल्या सर्वोदयी आराखड्यात पंचायतीराज, ग्रामस्वराज्य आणि ग्राम सशक्तीकरणावर भर दिला. सर्वोदयी राजकीय व्यवस्थेत

करू शकेल. स्थानिक शासन योग्य पध्दतीने स्वयंशासन कराव्यात म्हणून जेपीनी निवडणूका आणि राजकीय पक्षापासून त्यांना दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

४. सर्वोदयी अर्थशास्त्र

जयप्रकाशजी अहिंसेच्या अर्थशास्त्राचा अवलंब करतात. समताधिष्ठित समाजात स्पर्धेला स्थान असता कामा नये. आर्थिक जीवनाचे स्वरूप आणि दिशा निश्चित करताना सर्वांना समान संधी, सौहार्दसंबंध, शांती याची बैठक असली पाहिजे अशी त्यांची भुमिका आहे. भारत हा शेतीप्रधान देश असल्याने सर्वोदयात आर्थिक जीवनाला केंद्रस्थानी मानलेले आहे. समाजातील उत्पादन प्रथम स्वदेशासाठी असले पाहिजे. अहिंसेचे अर्थशास्त्र श्रम हेच भांडवल मानते. हे जिवंत भांडवल कधीच संपत नसते. उत्पादन साधनाचे व उत्पादनाचे केंद्रीकरण धोक्यात असते. त्यामुळे शोषणाला मुक्त परवाना व बेकारीला आमंत्रण दिल्यासारखे होते. उद्योगाचे विकेंद्रीकरण झाल्याने शोषण थांबते व बेकारीची समस्या दूर होऊ शकते. असे सांगून प्रचंड उत्पादनाऐवजी जनसमुदायाने केलेले उत्पादन इष्ट मानले पाहिजे असे सर्वोदयी सांगतात.^५

समारोप

अशा प्रकारे जयप्रकाश नारायण यांनी सर्वोदयासंबंधी विचार मांडले आहेत. विकेंद्रीत, कृषीप्रधान व नियंत्रण सूलभ मानवी समाज निर्माण करण्यासाठी व्यक्तीला आत्मनिर्भर होवून दैनंदिन जीवनात स्वयंनिर्णयाने जगणे शक्य होईल अशी परिस्थिती निर्माण करणे हे सर्वोदयाला अभिप्रेत आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात गांधीवादी चळवळीला संस्थात्मक भोंदूपणाचा आश्रमवास तरी पत्कारावा लागला होता किंवा शासनाने स्वतःला गांधीवादाचे वारस म्हणून मिरवीता येण्याच्या दृष्टीने केलेल्या ढोंगाला सहाय्यभूत व्हावे लागले होते. वृद्ध सर्वोदयी क्रांतीकारकाच्या हातून गांधीची क्रांती कल्पना उत्तरोत्तर सौम्य होत गेली. सर्वोदयाने खंदे वीर, भूदान, ग्रामदानाच्या रचनात्मक कार्यात मग्न झाल्यामुळे त्यांच्याबद्दल साहजिकच साधन अधिकाधिक सहिष्णू होत गेले.

संदर्भ सूची

१. डॉ. महेंद्र पाटील भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद २०१९ पृष्ठ ३७०
२. डॉ. बी. आर. जोशी भारतातील समाजवाद शोध आणि बोध पुष्प प्रकाशन १९९५ पृष्ठ १२३
३. डॉ. महेंद्र पाटील भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद २०१९ पृष्ठ ३८२
४. डॉ. महेंद्र पाटील भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद २०१९ पृष्ठ ३८२
५. डॉ. बी. आर. जोशी भारतातील समाजवाद शोध आणि बोध पुष्प प्रकाशन १९९५ पृष्ठ १२३

आचार्य विनोबा भावे यांचे सर्वोदयासंबंधी तत्वज्ञान :

प्रा.डॉ.उमाकांत ज्ञानोबा वानखेडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

नवगण शिक्षण संस्थेचे कला

व वाणिज्य महाविद्यालय

परळी वै. जि. बीड

प्रस्तावना :

विनोबा भावे भूदान अंदोलनाचे प्रणेते व सर्वोदय चळवळीचे अग्रदुत होते. महात्मा गांधी यांनी पहिले वयैक्तिक सत्याग्रही म्हणून त्यांची निवड केली होती. गांधी तत्वज्ञानाच्या स्वातंत्र्योत्तर काळात विकास करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. आपल्या पवनार येथील परंधाम आश्रमात गांधीच्या सोबत आणि गांधीच्या अस्तानंतरही अनेक विधायक कार्यांचे आयुष्यभर प्रयोग करत राहिले. जमीनीचे असमान वितरण हे ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे प्रमुख कारण होते. ग्रामिण भागातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी भूदान यज्ञाला प्रारंभ केला. सूरुवातीला तेलंगणा प्रांतात सुरु केलेली चळवळ देशभर राबविली. या चळवळीच्या माध्यमातून अनेक भूमिहिनांना जमीन मिळवून दिली भूदानाला संपत्तीदान श्रमदान आणि जीवनदानाची जोड दिली. भूदान चळवळीच्या माध्यमातून अहिंसात्मक क्रांती घडवून काळानुरूप मोघन करण्यात त्यांनी मोलाचे योगदान दिलेले आहे. सर्वोदयी विचारांची पायाभरणी गांधींनी केली तर त्या पायावर इमारत उभी करण्याचा प्रयत्न विनोबांनी केला असे म्हटले जाते.¹

आचार्य विनोबा भावे यांचा जीवन परिचय :-

आचार्य विनोबा भावे यांचा जन्म 11 सप्टेंबर 1895 रोजी सातारा जिल्हयातील गागोद या गावी झाला. कर्तृत्ववान सुधारक ब्राम्हण कुंटूबात जन्मलेल्या विनोबांचे आजोबा षंभुराव हे त्यांचे वाई येथील वडिलपार्जित षंकराचे मंदिर उत्सवात हरिजनासाठी खुले ठेवीत. त्या काळात त्यांची ही कृती धरिष्टयाची होती देवा समोर होणाऱ्या भजनांसाठी कधी कधी ते मुसलमान गायकाला बोलावणे करीत. त्यामुळे त्यांच्यावर टिका होत असे लोकांच्या नाराजीकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले. सामाजिक सुधारणेचे आणि धार्मिक सहिश्णूतेचे धडे विनोबांनी अजोबांकडून घेतले. आजोबांचा त्यांच्यावर प्रभाव होता षंभुरावांच्या उदार दृष्टीकोनामुळे तसेच दानपुरपणामुळे पंचकोषीत त्यांना आदर होता. अंबा उतरवल्यावर ते आंबे इतराना वाटप करीत व मग घरात देत असत ते चांगले वैदय हाते. नाडी परिक्षा अचूक करुन औशाधे ही देत तेही मोफत. विनोबांच्या अजीचे नाव गंगाबाई होते वयाच्या 55 वर्षी त्या लिहणे वाचणे

त्या निघनानंतर कुंटूबाचा धिराने त्यांनी सांभाळ केला. विनोबाचे वडील नरहरीराव हे पापभिरु पण अस्थ होते. त्यांच्या वर्तनातही पध्दतषीरपणा होता. पाष्यात्य शिक्षण, विज्ञानाचे ते भोक्ते होते. बडोदयाच्या मातून त्यांनी पदविका प्राप्त केली होती. एक मिलमध्ये रंग विभागात त्यांनी कांही काळ काम केले. कापड उत्पादन करण्याचे श्रेय त्यांच्याकडे जाते.²

सर्वोदय चळवळ :-

गांधीच्या विचारांची मूळ प्रेरणा अध्यात्मवाद आहे. सर्वोदय विचारधारा त्याला अपवाद नाही. सर्वोदय विचारधारेवर गांधीच्या आध्यात्मिक विचारांचा व्यापक प्रभाव पडलेला आहे. गांधींनी सर्वोदयाचा तात्विक आधार आपली आध्यात्मिक आस्था आसल्याचे जाहिरपणे नमूद केलेले आहे. ते म्हणतात की, "सर्वोदयाचे सामान्य आणि षाष्वत रूप निर्विवाद स्वरूपात अव्दैत आणि अध्यात्मवादाचा स्वीकार करते. सृश्टीच्या अंतर्गत असलेल्या षाष्वत नैतिक व्यवस्थेप्रति सर्वोदय अखंड विष्वास प्रकट करतो." सर्वोदय हे वस्तूतः गांधी तत्वज्ञानाचे व्यावहारिक रूपांतर किंवा स्वांतोयुतर अविश्कार मानला जातो. सर्वोदयाच्या माध्यमातून सर्वोचे कल्याण एक साथ करण्याचा निर्देश व्यक्त केला जातो. सर्वेचे कल्याण व उदयाचा विकास करण्याचा सर्वोदयी राजकीय तत्वज्ञानाच्या आग्रह एक विलक्षण प्रयोग मानला जातो. जगातील कोणत्याही विचारधारा वा तत्वप्रणाली मानवी हिताच्या एकरूपतेची वा सर्व मानवाच्या एक साथ विकासाची कल्पना मांडत नाही. राजकीय चिंतन करणाऱ्या विविध विचारधारा विषिष्ट वर्ग हिताच्या विकासाची कल्पना मांडतात. उदा : मार्क्सवाद कामगार वर्ग, सर्वोदय विचार सरणी एका विषिष्ट वर्ग, गट वा समूदायाच्या विकासाचा विचार मांडत नाही. तर संपूर्ण मानव जातीला केंद्रबिंदू मानून विचार प्रस्तूत करते हा वेगळेपणा सर्वोदयाला एक वेगळ्या उंचीवर घेउन जातो.³ सर्वोदय चिंतनाच्या माध्यमातून मानवी हितात एकरूपता आणि विलक्षण स्वरूपाचे अव्दैत प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

सर्वोदया अर्थ आणि पार्ष्वभूमी :-

सर्वोदय गांधीवादी दर्षनाचे मर्म आहे. सर्वोदय हा षब्द सर्व + उदय = सर्वोदय असा बनलेला आहे. सर्वोदय षब्दाचा अर्थ 'सर्वांचा उदय वा समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होय. सर्वोदय संकल्पनेत समाजातील सर्व घटकांच्या विकासाचा विचार समिलीत आहे. जगातील सर्व विचारधारा पैक्षा सर्वोदय विचारधारा ही व्यापक स्वरूपाची आहे. सर्वोदय विचार आधुनिक संदर्भ प्राप्त करून देण्यासाठी गांधी सांगतात की "सर्वोदय षब्दाचा सारांषमध्ये अर्थ असा आहे की सर्व जिवनातील क्षेत्रांच्या पाप्तींना एक साथ सुनिष्चित करणे आहे." मानवी जीवनातील सर्व क्षेत्रात मानवी प्रगतीची घोड दौड सारख्या पध्दतीने झाली पाहिजे आणि त्या सर्व मानवांना विकासाची एक सारखी संधी मिळाली पाहिजे. अषा प्रकारची व्यवस्था निर्माण करणे हा सर्वोदयाचा उदेश आहे. जॉन रस्कीन च्या 'Un to the last' ग्रंथाच्या प्रभावातून गांधींनी सर्वोदयाची कल्पना मांडलेली आहे.⁴ या पुस्तकात येषू ख्रिस्त प्रवचन संपल्यानंतर प्रसाद देताना अनुयायांना म्हणतो की हा षेवटच्या माणसापर्यंत पोहोचवा रस्कीन या अध्यात्मिक प्रसंगाचा अर्थ सामाजिक संदर्भात लावतो. मानवी जीवनातील प्रगतीपासून कोणतीही व्यक्ती वंचित राहता कामा नये. गांधींनी रस्कीनच्या पुस्तकाचे गुजरात भाशांतर केले. या पुस्तकाच्या षिर्षकाचे षब्दः भाशांतर 'अंत्योदय' असे होते. परंतू

अर्थ न स्विकारता 'सर्वोदय' हा नवा विचार वा षब्द प्रस्तूत केला. या नव विचाराच्या माध्यमातून अदभूत राजकीय संकल्पनेची मांडणी करुन आधुनिक भारताच्या उभारणीसाठी नाविन्यपूर्ण तत्वदर्शन करत

सर्वोदय विचारधारा आणि साम्यवाद :-

सर्वोदय व साम्यवाद या दोन्ही विचारसरणीमध्ये एक समन्वयकारी स्वरूपाची तत्वे आढळून येतात. या दोन्ही विचारधारा दंडषक्तीवर आधरलेल्या राज्य संस्थेला नश्ट करण्याची भाशा करतात या दोन्ही विचारधारेची व्याप्ती विषिष्ट राश्ट्रांपूरती नसून विष्वव्यापक आहे. आर्थिक क्षमता आणि सामाजिक सुरक्षिततेवर आधरलेल्या समाजरचनेची स्थापना करण्याचा प्रयत्न करतात. जमिनी फेरवाटणी,भूमीहीनांचे कल्याण अमुलाग्र सामाजीक क्रांती घडवून आणण्याध्वाय षक्य नाही. सर्वोदय व साम्यवाद षोशण आणि भांडवलषाहीचा विरोध करतात. या अर्थाने साम्यवाद व सर्वोदय विचारसरणीत अनेक साम्यस्थळे दर्षविता येतात. दोन्ही विचारसरणीतील अनेक तत्वांमध्ये साम्यता अढळून येतात. या दोन्ही विचारधारेतील फरक पुढील मूदयांच्या आधारे करता येइल.

1) गांधी म्हणतात की, "माक्सर्स आणि लेनिनद्वारा निर्मित साम्यवादाला एक अस्थायी भुमित करणारा आणि प्रतिक्रियावादी दर्षन म्हणतात." हाच गांधी विचारांचा धागा पकडून विनोबा साम्यवादाला विरोध करतात. साम्यवादाला पर्याय म्हणून सामाजिक आणि आर्थिक अन्याय नश्ट करण्यासाठी पर्याय म्हणून सामाजिक आणि आर्थिक अन्याय नश्ट करण्यासाठी गांधीप्रणीत सर्वोदय दर्षनाचा विस्तार करुन साम्यवादाला विरोधक करतात. साम्यवादात फक्त कामगारांच्या हिताचा विचार केला जातो. पण सर्वोदय हि विचारधारा संपूर्ण समाजाच्या हिताचा विचार करते. त्यामुळे सर्वोदय दर्षन ही एक देशपुरते मर्यादित विचारधारा नसून विष्वव्यापक विचारधारा आहे. पृथ्वीवरील सर्व साधनसंपत्तीवर समाजाची मालकी असल्यामुळे तिचा उपयोग घेण्याचा अधिकार विषिष्ट व्यक्ती वा गटाचा नसून संपूर्ण मानवजातीचा आहे अषी सर्वोदयाची प्रमूख धारणा आहे."⁵

2) सर्वोदय आणि साम्यवादातील फरक स्पश्ट करताना भा.ल. भोळे लिहतात की,"साम्यवाद आत्म्याच्या अभिन्नत्वावर विष्वास ठेवत नाही. परंतू सर्वोदयाचा त्यावर विष्वास आहे. सर्वोदय केवळ आत्म्याच्या अभिन्नत्वावर विष्वास ठेवून थांबत नाही. तो या श्रध्देच्या पायावर आणखी पूढे पाउल टाकतो आणि त्या योगाने नैतिक,आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात क्रांतीकारक बदल घडवून आणतो.

3) सर्वोदय विचारधारा वर्णव्यवस्थेचे समर्थन करुन परंपरागत व्यवसाय करावे यावर भर देतात. साम्यवाद वर्ग नश्ट करण्याची भाशा करतात. वर्गाचा अंत केल्याषिवाय समता प्रस्थापीत होणे षक्य नाही. वर्गविरहीत समाज निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहतात.

4) साम्यवाद भौतिकतेवर भर देणारी जडवादी विचारधारा आहे. ते धर्माला अफूची गोळी मानतात. तर सर्वोदय ही आध्यात्मीकता व नैतिकतेवर भर देणारी विचारसरणी आहे. साम्यवादी भांडवलषाही नश्ट करुन संपत्तीच्या

गावर भर देतात. तर सर्वोदयी भांडवलदारांमध्ये विष्वास संकल्पनेच्या माध्यमातून त्याग व समाजसेवा करण्यावर भर देतात.

ग्रामीण ग्रामोदयोग व कुटीरउदयोंगावर भर देतात. साम्यवाद व्यवस्था अवजड व मोठ्या उदयोग आणि केंद्रिकरणावर भर देणारी विचारधारा आहे. सर्वोदयात अहिंसात्मक राज्याची संकल्पना असून राज्याच्या केंद्रिकरणाला विरोध करतात. राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात विकेंद्रिकरण महत्वाचे मानतात. तर साम्यावाद सत्तेच्या केंद्रिकरणाबरोबर आर्थिक उत्पादनाच्या साधनावर राज्याची मालकी प्रस्थापित करून आर्थिक केंद्रिकरणाला प्राधान्य देतात.

6) नव्यासमाज रचनेच्या स्थापनेसाठी सर्वोदयी अहिंसात्मक मार्गाचा अवलंब करतात. साम्यवादी वर्ग नष्ट करण्यासाठी हिंसेचा आश्रय घेणे आवश्यक मानतात. क्रांती, हिंसा, जबरदस्ती, दडपशाही, रक्तपात इत्यादी कोणत्याही मार्गाने होणाऱ्या क्रांतीला मान्यता देतात. क्रांतीनंतर कामगारांची हुकूमशाही प्रस्थापित करण्यावर भर देतात. साम्यवाद हा हिंसेवर भर देणारा विचार आहे. तर सर्वोदय हा प्रेम, अहिंसा, सेवा, त्याग इत्यादीवर भर देणारा विचार आहे.

7) साम्यवाद संघर्ष, रक्तपात आणि हिंसेच्या माध्यमातून परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. सर्वोदय बाह्यपरिवर्तनाला महत्व देत नाही. बाह्य परिवर्तना सोबत अंतरिक परिवर्तनाला महत्व देतो. ते परिवर्तन शांती, प्रेम, अहिंसा, सहकार्य इत्यादी मार्गाने घडू शकते. हिंसेचा आधार घेऊन वा कायदे करून जमीनी पुनर्वितरणाचा प्रश्न सोडवता येईल पण जमीनीची लालसा नष्ट करता येणार नाही.

8) विनोबा भावे सांगतात की, "सर्वोदय व साम्यवाद यात भेद केवळ साधनांपुरता मर्यादित नसून दोन्हीमध्ये तात्वीक स्वरूपाचे तिघ्र भेद आहेत." साम्यवाद हा अर्थकारणाशी जोडलेला आणि त्यांचा केंद्रित पध्दतीने विचार करणारा विचार आहे. तर गांधीवाद समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर भर देणारा, आध्यात्मिक आणि नैतिक स्वरूपाचा विचार आहे.

9) साम्यवाद विचारधारा सत्तेच्या केंद्रिकरणावर भर देणारी विचारधारा आहे. साम्यवादी व्यवस्थेत क्रांतीनंतर कामगारांच्या हुकूमशाहीकडे सत्तेची सुत्रे सोपविली जातील. कामगारांच्या हुकूमशाहीनंतर राज्य नष्ट होईल. याची शाश्वती विनोबांना वाटत नव्हती. कामगारांच्या हुकूमशाहीच्या काळात सत्तेचे केंद्रिकरण होऊन राज्याकडे असलेल्या सत्तेत अधिक वाढ होईल. सर्वोदय ही विचारधारा सत्तेच्या विकेंद्रिकरणाला महत्व देते. सत्तेचे योग्य पध्दतीने विकेंद्रिकरण करण्यासाठी ग्रामराज्याच्या संकल्पनेला महत्व देतात.

10) सर्वोदय विचारधारेत सुड, कटूता व संघर्शाला थारा नाही. सर्वोदयाच्या स्थापनेत सर्व वर्गांचे सहकार्य अपेक्षित आहे. वरिष्ठ वर्गामध्ये विष्वस्त वृत्ती निर्माण करण्यावर भर आहे. ग्रामराज्य संकल्पनेत मालकी हक्कांचे विसर्जन लोक स्वइच्छने करतील. त्यामुळे सामाजिक तणाव, संघर्ष आणि शोशणाची जागा, स्वातंत्र्य, परस्पर सदृच्छा व सहकार्य घेईल. साम्यावादी विचारसरणी फक्त कामगार वर्गाचा विचार केला जातो. कामगारांच्या हितासाठी भांडवलदार आणि

रुट करण्याची भाशा केली जाते. साम्यवाद व्देश,कटूता,संघर्ष आणि सक्तीवर भर देणारी विचारसरणी

:-

सर्वोदय विचारसरणी मानवी मूल्यांना महत्व देणारी आदर्षवादी विचारप्रणाली आहे. सर्वोदयाच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वाच्या सर्वोत्तीर्ण विकासावर भर दिला जातो. व्यक्ती हा सर्वोदयाचा प्रमुख केंद्रबिंदू आहे. समाजहितात व्यक्तीहित समाविष्ट आहे हा विचार प्रभावीपणे मांडण्याचे कार्य चळवळीने केले. व्यक्ती ही इष्वराची निर्मितीत आहे. व्यक्तीत इष्वरी गुणांचा अंश आहे या इष्वरी गुणांना प्रोत्साहन दिल्यास आदर्ष समाजाची निर्मिती करणे अशक्य नाही. हा विचार रुजविण्याचे श्रेय सर्वोदय चळवळीला दिले पाहिजे. ही चळवळ मानवी मनाला विषाल बनविण्यासाठी साद देते. वर्गसंघर्षाच्या मार्क्सवादी तत्वज्ञानाला नाकारून सत्य आणि अहिंसेच्या आधारावर नवसमाज उभारणीचा प्रयत्न करते. खाजगी मालमत्तेचा प्रश्न हिंसात्मक मार्गाने सोडविण्याचा प्रयत्न न करता अहिंसात्मक मार्गाने हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करते. सर्वोदय ही भांडवलदार व जमीनदारांच्या आध्यत्मिक कल्याणावर आणि श्रमिकांच्या भौतिक कल्याणावर भर देते. साम्यावादासारखे एक वर्गाच्या हिताची गोष्ट करत नाही. तर सर्व वर्गांच्या हिताची गोष्ट करते.

संदर्भ सूची :

- 1) महेंद्र पाटील भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या बुक्स पब्लिषर्स औरंगाबाद 2019 पृष्ठ 3406
- 2) डॉ. रमेश ढोबळे, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या बूक्स पब्लिषर्स औरंगाबाद 2010 पृष्ठ 257
- 3) महेंद्र पाटील भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या बुक्स पब्लिषर्स औरंगाबाद 2019 पृष्ठ 408
- 4) बा. न. राजहंस, लोकनायक जयप्रकाश 1985 पृष्ठ 95
- 5) महेंद्र पाटील भारतीय राजकीय विचारवंत विद्या बूक्स पब्लिषर्स औरंगाबाद 2019 पृष्ठ 420

Journal of Emerging Technologies and Innovative Research

An International Open Access Journal Peer-reviewed, Refereed Journal

www.jetir.org | editor@jetir.org An International Scholarly Indexed Journal

Certificate of Publication

The Board of

Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (ISSN : 2349-5162)

Is hereby awarding this certificate to

Dr. Wankhede Umakant Dnyanoba

In recognition of the publication of the paper entitled

Acharya Vinoba Bhave Yanche Sarwodayasambandhi Tatwadnyan

Published In JETIR (www.jetir.org) ISSN UGC Approved (Journal No: 63975) & 7.95 Impact Factor

Published in Volume 10 Issue 6 , June-2023 | Date of Publication: 2023-06-13

Parisa P
EDITOR

[Signature]
EDITOR IN CHIEF

JETIR2306356

Research Paper Weblink <http://www.jetir.org/view?paper=JETIR2306356>

Registration ID : 518617

An International Scholarly Open Access Journal, Peer-Reviewed, Refereed Journal Impact Factor Calculate by Google Scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool, Multidisciplinary, Monthly, Multilanguage Journal Indexing in All Major Database & Metadata, Citation Generator

ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue

JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)

An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

Ref No : JETIR / Vol 10 / Issue 6 / 356

Confirmation Letter

To,
Dr. Wankhede Umakant Dnyanoba
Published in : Volume 10 | Issue 6 | 2023-06-13

Subject: Publication of paper at International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research .

Dear Author,

With Greetings we are informing you that your paper has been successfully published in the International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (ISSN: 2349-5162). Following are the details regarding the published paper.

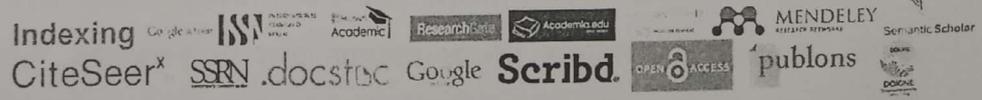
About JETIR : An International Scholarly Open Access Journal, Peer-Reviewed, Refereed Journal Impact Factor Calculate by Google Scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool, Multidisciplinary, Monthly, Multilanguage Journal Indexing in All Major Database & Metadata, Citation Generator, Impact Factor: 7.95, ISSN: 2349-5162

UGC Approval : UGC and ISSN Approved - UGC Approved Journal No: 63975 | Link: <https://www.ugc.ac.in/journallist/subjectwisejurnallist.aspx?tid=MjM0OTUxNjI=&&did=U2VhcmNoIGJ5IElTU04=>

- Registration ID : JETIR 518617
- Paper ID : JETIR2306356
- Title of Paper : Acharya Vinoba Bhave Yanche Sarwodayasambandhi Tatwadnyan
- Impact Factor : 7.95 (Calculate by Google Scholar)
- DOI :
- Published in : Volume 10 | Issue 6 | 2023-06-13
- Publication Date: 2023-06-13
- Page No : d459-d463
- Published URL : <http://www.jetir.org/view?paper=JETIR2306356>
- Authors : Dr. Wankhede Umakant Dnyanoba

Thank you very much for publishing your article in JETIR. We would appreciate if you continue your support and keep sharing your knowledge by writing for our journal JETIR.

Editor In Chief
International Journal of Emerging Technologies and Innovative Research
(ISSN: 2349-5162)

www.jetir.org | editor@jetir.org | Impact Factor: 7.95 (Calculate by Google Scholar)

An International Scholarly Open Access Journal, Peer-Reviewed, Refereed Journal

JETIR.ORG Email: editor@jetir.org

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS (IJRAR) | IJRAR.ORG

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

जयप्रकाश नारायण यांचे समाजवादासंबंधी विचार :

प्रा.डॉ.उमाकांत ज्ञानोबा वानखेडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

नवगण शिक्षण संस्थेचे कला

व वाणिज्य महाविद्यालय

परळी वै. जि. बीड

प्रस्तावना :

जयप्रकाश नारायण यांना भारतीय राजकारणात श्रेष्ठ संघर्ष पुरुष म्हणून ओळखले जाते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीशंसोबत आणि स्वातंत्र्यानंतर इंदिरा गांधी बरोबर त्यांचे संघर्ष युद्ध भारतीय राजकारणातील अविस्मरणीय संघर्षमय घटना आहेत. 1942 च्या क्रांतीकारी अंदोलनात जयप्रकाश नारायण यांना जी प्रसिध्दी मिळाली तीच प्रसिध्दी 1975 च्या घटनेनंतर मिळाली.¹ भारताच्या समाजवादी विचारातील श्रेष्ठ दर्जाचे विचारवंत म्हणूनही जयप्रकाश नारायण यांचा उल्लेख केला जातो. शास्त्रीय समाजवाद या संकल्पनेचा जनक असलेल्या कार्लमार्क्सने समाजवादाविषयीचा एक नवीन दृष्टीकोन जगासमोर मांडला. मार्क्सचे विवेचन इतके मुलग्राही स्वरूपाचे आहे की, मार्क्सचे नाव आणि त्यांचे कार्य जगाच्या इतिहासात अजरामर होईल असे फ्रेडरिक एजेल्सने म्हटले आहे म्हणून समाजवादी विचारांच्या इतिहासात कार्लमार्क्सला अतिशय महत्व आहे. मार्क्सच्या विचाराचा प्रभाव आज देखील जगातील अर्ध्यापेक्षा अधिक भागावर पडलेला दिसून येतो.असे असले तरी देखील देश,काळ,परिस्थितीनुसार समाजवादी व्यवस्थेचे स्वरूप बदलत राहते. त्यामुळेच समाजवादी विचाराचे क्षेत्र व्यापक आहे. भारतीय राज्यघटनेत 1976 मध्ये 42 वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली 42 व्या घटनादुरुस्तीने समाजवाद हा शब्द भारतीय राज्यघटनेच्या प्रस्ताविकात समाविष्ट करण्यात आला. तेव्हा पासून तत्त्वतः भारत हे एक समाजवादी राष्ट्र बनले समाजवाद हा शब्द आपल्या घटनेत समाविष्ट करावा अशी मागणी घटनासमितीत अनेक सदस्यांनी केली होती. पण त्यावेळी या मागणीचा विचार झाला नाही. त्यानंतर समाजवादाला साधक आणि बाधक अशी अनेक स्थित्यांतरे जगात घडली. अध्यक्ष गोर्बचेव्ह यांनी रशियन पेशवोचिका आणि ग्लासनोस प्रयोग सुरु केला आणि समाजवाद

समाजवाद संपला अशी टिका जगामध्ये सर्वत्र होऊ लागली खुद रशियामध्ये अशाच प्रतिक्रिया होऊ लागली. भारताने मात्र समाजवादी राज्य बिरुद लावून घेतलेले आहे. यात काही गैर नाही.

जयप्रकाश नारायण यांचा समाजवाद :-

गांधीजीच्या मते जयप्रकाश नारायण समाजवादी तत्वज्ञानाचे भारतातील सर्वश्रेष्ठ विद्वान म्हणून सतत लक्षत राहतील मात्र प्रत्यक्षात नंतर जयप्रकाश सर्वोदयी बनले. तरीही त्यांच्या समाजवादाचे महत्व कमी होत नाही त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली त्यांच्या अनेक पुस्तकात व्हॉय सोसियालिझम हे पुस्तक महत्वाचे मानले जाते. त्यांच्या मते समाजवाद व्यक्तिगत आचारसंहिता नसून सामाजिक संघटनेची एक पध्दत आहे?

समाजवादाला असे सामाजिक संघटन निर्माण करायचे आहे कि ज्यात विषमता, गरीबी, रोगराई असणार नाही. सर्वांना विकासाचो समान संधी मिळेल सर्वांना न्याय मिळेल त्यासाठी आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात फार मोठे परिवर्तन होण्याची आवश्यकता आहे. समाजवाद आर्थिक आणि सामाजिक पुनर्निर्माण करणारा सिध्दांत आहे. त्याचा हेतू उत्पादन वाढ आणि त्यांचे न्याय्य वितरण हा आहे उत्पादनाच्या साधनावर मुठभर लोकांची मालकी असल्याने विषमता निर्माण होते. त्यासाठी उत्पादन साधनांच्या हक्कांचे विकेंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे. गरीबी दूर करण्यासाठी लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. जयप्रकाश नारायण यांच्यामते समाजवादाचा मुख्य आधार उत्पादन साधनांचे सामाजिकरण हा आहे. त्यातून विषमता दूर करता येते कसेल त्याची जमीन आणि सहकारी शेतीला उत्तेजन देणे त्यासाठी आवश्यक आहे. शोषणाला मदत करणाऱ्या सर्व घटकांना नष्ट करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. जमिनी संबंधीची कर्जे माफ केली जावीत सहकारी किंवा संयुक्त कृषी पध्दतीची स्थापना केली जावी. भारतात बँका, परिवहन साधने, व्यापार यावर राजकीय नियंत्रणाची आवश्यकता आहे. समाजवाद स्थापन करण्याचे प्रामुख्याने दोन मार्ग सांगितले जातात. एक सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग आणि दूसरा अहिसंक उत्क्रांतीचा मार्ग होय. जयप्रकाश नारायण दुसऱ्या मार्गाचे समर्थक होते. पहिला मार्ग ज्याला आपण मार्क्सवादी समाजवाद असे संबोधतो तो शास्त्रीय मार्ग असला तरी त्यात हूकूमशाहीची शक्यता अधिक आहे. दूसरा मार्ग तेवढा शास्त्रीय वाटत नसला तरी तो अंतिमतः खरा, भारताला परवाडणारा मार्ग आहे. भारतीय समाज हिंसाचारी वृत्तीचा नाही हे जयप्रकाश नारायण यांनी ओळखले होते. समाजवादी विचारसरणी भारतात लागू करावयाची असेल तर संपूर्ण देशाच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाची व त्याच बरोबर देशातील शेती उद्योगधंदे, करमणूकीची साधने, शिक्षण व्यवस्था इत्यादी व्यवहाराची पुनर्रचना अभिप्रेत असते.

श नारायण यांच्या समाजवादाचे स्वरूप :

समाजवाद व खेडे :-

समाजवाद हे परकीय तत्वज्ञान आहे. ते खेड्यावर शहाराचे वर्चस्व गाजवणारे आहे. हया आक्षेपालाही जयप्रकाशजींनी उत्तर दिले. "आपल्या समाजाचे मुलभूत आर्थिक प्रश्न व इतर राष्ट्राचे आर्थिक प्रश्न एकाच शोषणातून निर्माण झालेले आहेत. शोषण हे केवळ भारतापुरतेच मर्यादित नसून सर्वत्र चालू आहे. म्हणून समाजवादाचा प्रश्न हा विश्वव्यापी असून भारताच्या दृष्टीने परकीय मानणे चुकीचे आहे. असा त्यांचा युक्तीवाद होता." समाजवाद खेड्यांना शहराबरोबर आणावयाचे असल्यास, भांडवलशाही शहरामध्ये केंद्रीत झालेल्या कला, न्याय, आराम या गोष्टी समाजवादी व्यवस्थेत खेड्यापर्यंत पोहचतील. शहरे व खेडी यामध्ये भांडवलशाहीत जी भयानक विषमता आहे. ती समाजवादी व्यवस्थेत नष्ट होईल. भांडवलशाही शहरामध्ये दिसून येणारे संपत्ती व दारिद्र्य यांचे द्वंद तसेच शहरे आणि खेडे यांचे द्वंद समाजवादात शिल्लक राहू शकत नाही.³

गावातील जमीन ही एखाद्या व्यक्तीची न राहता ती संपूर्ण गावाची असेल. राज्याद्वारा बनवलेल्या नियमानुसार ग्रामपंचायत कार्य करेल ग्रामपंचायत शिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपली जमीन विकता येणार नाही. ग्रामपंचायत शेतकऱ्यांना सहकार्य करण्यासाठी एक सहयोगी समिती स्थापन करतील. खरेदी विक्री किंवा उसनवारी या संबंधीचे सर्व निर्णय ही समिती घेईल. शेतावर काम करणाऱ्या मजुरांना राज्याद्वारा ठरवून दिलेल्या कायदे व नियमानुसार रोजगार देणे बंधनकारक राहिल.

2) समाजवाद व औद्योगिकरण :-

भारतामध्ये समाजरचना निर्माण करण्यासाठी त्यांनी उद्योगाच्या विकेंद्रीकरणावर विशेष भर दिला. कारण जेव्हा उद्योगधंद्याचे केंद्रीकरण काही लोकांच्या हाती येते. तेव्हा कामगाराचे शोषण मोठ्या प्रमाणात होते. त्यातूनच श्रीमंती गरीबी ही दरी वाढत जाते. विकेंद्रीत उद्योगाचे व्यवस्थापन कसे असावे या बाबत ते म्हणतात समाजवादी भारतात मोठ्या आणि लहान प्रमाणात चालणारे दोन प्रकारचे उद्योगधंदे राहतील. सर्व मोठ्या उद्योगधंद्याची मालकी तसेच व्यवस्था संघ शासनाची किंवा प्रांतीय सरकारची असेल. मजूर संघाच्या प्रतिनिधींचा खालच्या स्तरापासून ते वरपर्यंत कारखान्याच्या व्यवस्थेत सहभाग असेल. लहान उद्योगधंदे सहकारी उत्पादक समितीद्वारे चालविले जातील. या उद्योगधंद्याची मालकी व व्यवस्था या समितीच्या हाती राहिल. या शिवाय नगरपालिका माफत चालविले जाणारे उद्योगधंदे असतील. त्यात मध्यम आणि लहान प्रमाणावरील उद्योगधंद्याचे संचालन केले जाईल. समाजाद्वारा

केल्या जाणाऱ्या उद्योगधंद्यात कामगाराचा निर्णय प्रक्रियेत न्यायपूर्ण सहभाग राहिल प्रकारची विकेंद्रीत उद्योग व्यवस्था असलेली समाजवादी समाजरचना जयप्रकाशजींना प्रत होती.⁴

समाजवाद म्हणजे यंत्रवाद असा आक्षेप घेतला जातो. या आक्षेपाला उत्तर देताना जयप्रकाशजी म्हणतात, मला अभिप्रेत असलेल्या समाजवादी व्यवस्थेत औद्योगिक केंद्रीकरण राहणार नाही. उद्योगधंद्याचे विकेंद्रीकरण होईल व यंत्राचा उपयोग माणसाचे श्रम हलके करण्याकरिता होईल व माणसाचे शोषण थांबेल.

3) समाजवाद व राज्यव्यवस्था :-

समाजवादी व्यवस्थेत राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप कसे असेल या बाबत जयप्रकाशजी म्हणतात की, 'समाजवादी भारतातील राज्य पूर्णतः लोकशाही असेल. मार्क्सने जी श्रमिकांच्या हुकूमशाहीची कल्पना मांडली ती भांडवलशाहीकडून समाजवादाकडे या संक्रमण काळातील एक टप्पा म्हणून मांडण्यात आला आहे. संक्रमण काळ संपला की, हुकूमशाहीची स्थापना अनिवार्य नाही. असे मार्क्सचे मत होते. या ठिकाणी जयप्रकाशजी समाजवादा अंतर्गत लोकशाहीचा उल्लेख करतात. मात्र त्यांना पक्षीय लोकशाहीची कल्पना मान्य नव्हती. या संदर्भात ते म्हणतात, समाजवादा अंतर्गत लोकशाहीचा अर्थ हा आहे की, कोणत्याही विशिष्ट पक्षाचे सरकार स्वतंत्रपणे कार्य करू शकतील. समाजवादा अंतर्गत लोकशाहीचा अर्थ हा असायला पाहिजे की, विचार व्यक्त करण्याचे आणि संस्थेची स्थापना करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असावे. मजूरसंघ, समित्या आणि त्या प्रकारच्या दुसऱ्या संस्थाना आपले वृत्तपत्र प्रकाशित करण्याचे व रेडिओ केंद्र चालविण्याचे आणि आपल्या शाळा आपणच चालविण्याचे स्वातंत्र्य हवे.⁵

4) समाजवाद व लोकशाहीसंबंधी :-

लोकशाही शासनप्रणाली व समाजवाद यांच्या समन्वयातून तयार झालेली एक विचार प्रणाली म्हणजे लोकशाही समाजवाद होय. अनेक विचारवंतानी विविध ग्रंथात मांडलेल्या विचारातून लोकशाही समाजवाद विकसित झाला आहे. सिडने वेब, आर.एल.टॉनी, रॉबर्ट ओवेन, जी. डी.एच. कोल, हेरॉल्ड लास्की यासारख्या विचारवंतानी लोकशाही समाजवादाला अनुकूल असे योगदान दिले.⁶ लोकशाही समाजवादाची मूळ भूमिका अशी की समाजवाद तर हवाच पण तो लोकशाही शासन पध्दतीने कृतिप्रवण झाला पाहिजे. लोकशाही ही केवळ शासनपध्दती नाही तर जीवनपध्दती आहे. स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुता हे लोकशाहीचे चार आधारस्तंभ आहेत. त्याद्वारे प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या विविध प्रकारच्या गरजा भागवून आत्मोन्नती साधता येते. मानवी गरजांच्या शिखरावर आत्मप्रकटीकरण आत्मसाक्षात्कार आहे ना पायथ्याला मुलभूत

गरजाची पूर्ती आहे. भौतिक गरजांची पूर्तता केवळ कांहीची नव्हे तर सर्वांची झाली त्यासाठी इतर समतेबरोबर आर्थिक समता प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रशाहीवर आधिष्ठीत समाजवाद प्रस्थापित झाला पाहिजे.

समारोप :

भारतीय समाजाचा अभ्यास केल्यानंतर जयप्रकाश नारायण यांनी भारतीय समाजाच्या काही आधारांची चर्चा केली आहे. त्यात प्रामुख्याने उत्पादनाच्या साधनाचे सामाजीकीकरण होय. ज्याद्वारे संपत्तीची विषय वाटणी आणि शोषण प्रकिया थांबवता येऊ शकेल. समाजवादाचा दुसरा आधार कसेल त्याची जमीन हे तत्व शेतीच्या संबधात अंमलात आणून सहकारी शेतीला प्रोत्साहन देण्यात यावे. समाजात शेतकऱ्याचे कोणतेही शोषण होणार नाही याची खबरदारी घ्यावी. जयप्रकाश नारायण म्हणतात की समाजवादाचा आधार फक्त उत्पादन साधनाचे राष्ट्रीयकरणाने पूर्ण होत नाही. तर त्यासाठी बँका, प्रवासाची मालाची दळणवळण साधने, व्यापार आदीवर शासनाचे नियंत्रण हळूहळू वाढवावे. भारतात अशा प्रकारची व्यवस्था काही क्षेत्रात शासनाने स्विकारली तरी शासनासी असहकार विवरण व्यवस्थेतील गोंधळ आणि प्रशासकीय व्यवस्थेमुळे ती पुर्णपणे यशस्वी होऊ शकली नाही. भारताच्या दृष्टीने आणखी व्यापक विचार करताना जयप्रकाश नारायण सुचवतात की, उत्पादन साधनावर शासकीय नियंत्रण असणारी नवी समाजिक व्यवस्था निर्माण करावी मात्र समाजवादी विचाराचे सरकार असल्याशिवाय ते शक्य नाही. म्हणून भारतीयांनी समाजवादाच्या निर्मितीसाठी आधी भारतातोल परकीय वर्चस्वापासून मुक्त व्हावे. कामगार, शेतकरी आदी कनिष्ठ मध्यमवर्गीय जागरुकता निर्माण करून त्यांच्यासाठी आर्थिक निष्कर्ष उभारावा.

संदर्भ सूची :

- 1) डॉ. बी. आर. जोशी भारतातील समाजवाद शोध व बोध पुष्प प्रकाशन 1995 पृष्ठ 2
- 2) डॉ. आर. डी. साबळे भारतीय राजकीय विचार, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस मुंबई 2003 पृष्ठ 225
- 3) बा. न. राजहंस लोकनायक, जयप्रकाश नारायण 1978 पृष्ठ 41
- 4) डॉ. रघूवंश, जयप्रकाश नारायण के विचार, लोकभारती प्रकाशन 1975 पृष्ठ 25
- 5) सि. डी. घुमरे, जयप्रकाश नारायण संपूर्ण क्रांती 1977 पृष्ठ 29
- 6) डॉ. बी. आर. जोशी भारतातील समाजवाद शोध व बोध पुष्प प्रकाशन 1995 पृष्ठ 85